

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

**«Ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέναντι στο πολιτειακό
ζήτημα (1924-1935): Πολιτικές Πρακτικές και
Κοινοβουλευτικοί Μέθοδοι»**

Νικόλαος Ερμής

Κόρινθος, Ιανουάριος 2020

UNIVERSITY OF PELOPONNESE
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Science and International
Relations

Master in Governance and Public Policies

**“Eleftherios Venizelos on State Issue (1924-1935): Political
Practices and Parliamentary Procedures”**

Nikolaos Ermis

Corinth, Greece, January 2020

«Ο Ελευθέριος Βενιζέλος απέναντι στο πολιτειακό ζήτημα (1924-1935): Πολιτικές Πρακτικές και Κοινοβουλευτικοί Μέθοδοι»

Σημαντικοί Όροι: Ελευθέριος Βενιζέλος, Κωνσταντίνος Α΄, Παύλος Κουντουριώτης, Γεώργιος Β΄, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Παναγής Τσαλδάρης, Γεώργιος Κονδύλης, Ιωάννης Μεταξάς, Γεώργιος Καφαντάρης, Μεσοπόλεμος, Βενιζελισμός, Αντιβενιζελισμός, Αβασίλευτη Δημοκρατία, Βασιλευομένη Δημοκρατία

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την θέση του Ελευθερίου Βενιζέλου, των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών δυνάμεων της εποχής, επάνω στο πολιτειακό ζήτημα.

Η λεγόμενη «Β΄ Ελληνική Δημοκρατία» ή άλλως, αβασίλευτη Δημοκρατία, εγκαθιδρύθηκε με απόφαση της Εθνοσυνέλευσης την 25^η Μαρτίου 1924 και με την διενέργεια επικυρωτικού δημοψηφίσματος έλαβε έγκριση από τον λαό, την 13^η Απριλίου 1924. Την 1^η Μαΐου ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης ανέλαβε την Προεδρία της Δημοκρατίας, ενώ το 1927 ψηφίστηκε το τελευταίο Σύνταγμα του πολιτεύματος.

Στις 10 Οκτωβρίου του 1935, οι αρχηγοί των τριών όπλων, εξώθησαν τον Παναγή Τσαλδάρη σε παραίτηση και αμέσως ανέλαβε την πρωθυπουργία ο Γεώργιος Κονδύλης, που αυτοανακηρύχθηκε αντιβασιλιάς. Την 3 Νοεμβρίου 1935 και έπειτα από ένα δημοψήφισμα-παρωδία, μετεβλήθη οριστικά το πολίτευμα σε Βασιλευομένη Δημοκρατία, με την επαναφορά στο θρόνο του Γεωργίου Β΄.

Σκοπός της εργασίας είναι να δείξει πως διαμορφώθηκαν οι σχέσεις μεταξύ του παλατιού και του βενιζελικού χώρου, από την περίοδο της Αρμοστείας στην Κρήτη και του Εθνικού Διχασμού και ποια ήταν η κατάσταση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ειδικότερα μετά την πολιτειακή αλλαγή.

Θα γίνει αναφορά στις απόψεις των κυριότερων πολιτικών φυσιογνωμιών και των δύο παρατάξεων της εποχής, ενώ θα αναλυθούν οι πολιτικές πρακτικές που ακολουθήθηκαν κατά τα έντεκα χρόνια της Αβασίλευτης Δημοκρατίας.

“Eleftherios Venizelos on the State Issue (1924-1935): Political Practices and Parliamentary Procedures”

Keywords: Eleftherios Venizelos, Constantine I, Pavlos Kountouriotis, George II, Alexandros Papanastasiou, Panagis Tsaldaris, George Kondylis, Ioannis Metaxas, Georgios Kafantaris, Interwar, Venizelism, Antivenizelism, Republic, Ruling Republic

Abstract

The present paper deals with the position of Eleftherios Venizelos, the Venizelist and anti-Venizelist forces of the time, on the state issue.

The so-called "Second Hellenic Republic" or otherwise, Republic, was established by a resolution of the National Assembly on March 25, 1924, and was endorsed by the people through a valid referendum on April 13, 1924. On May 1, Admiral Pavlos Kountouriotis assumed the Presidency of the Republic, and in 1927 the last Constitution of the state was adopted.

On October 10, 1935, the commanders of the three weapons, ousted Panagis Tsaldaris in resignation, and George Kondylis, who was self-proclaimed regent, took over as prime minister. On November 3, 1935, and after a parody referendum, the regime was finally changed to a Ruling Republic, with the return to the throne of George II.

The purpose of this paper is to demonstrate how the relations between the palace and the Venizelian space, from the time of the Armistice to Crete and the national division, were shaped, and what was the situation in Greece during the interwar period, especially after the state change.

Reference will be made to the views of the main political figures and the two factions of the time, and the political practices followed during the eleven years of the Republic will be analyzed.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη του/ης συγγραφέα/ως και ο/η επιβλέπων/ουσα, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Ο δηλών

Νικόλαος Ερμής

(Υπογραφή)

Περιεχόμενα

Περίληψη

Abstract

Εισαγωγή

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Το χρονικό της σχέσης του Ελευθέριου Βενιζέλου με τη Μοναρχία

1.1. Η περίοδος της Κρήτης

1.2. Η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων

1.3. Η περίοδος του Διχασμού και οι εκθρονίσεις του Κωνσταντίνου

1.4. Από την Μικρασιατική Εκστρατεία στην οριστική παραίτηση του Κωνσταντίνου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Οι θέσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και των Βενιζελικών για το πολιτειακό ζήτημα του Μεσοπολέμου

2.1. Οι θέσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου από το 1924 έως το 1928

2.2. Οι βενιζελικοί ηγέτες και οι απόψεις τους για το πολιτειακό: Η περίπτωση του Γεώργιου Καφαντάρη

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η Αβασίλευτη Δημοκρατία στην πράξη

3.1. Βενιζέλος-Βενιζελικοί

3.2. Λαϊκό Κόμμα-Αντιβενιζελικοί

3.3. Τα κινήματα της δεκαετίας του '30 και η πτώση της αβασίλευτης Δημοκρατίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Το πολιτειακό ζήτημα ως μηχανισμός συσπείρωσης στον Βενιζέλο

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Καταστροφή και ο ξεριζωμός των προσφύγων, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις ώστε να καταργηθεί ο θεσμός της μοναρχίας¹. Ο νέος διχασμός, πλέον, θα αφορούσε το πολίτευμα της χώρας και θα γινόταν έντονη η αντιπαράθεση των οπαδών, από την μία της «βασιλευομένης» και από την άλλη της αβασίλευτης Δημοκρατίας.

Με τη σύσταση του ελληνικού κράτους και έπειτα από την έλευση του πρώτου βασιλιά Όθωνα (1832) η βασιλεία θα γίνει η εγγύηση της εσωτερικής σταθερότητας και αποτροπής, διαφυλάττοντας σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική ειρήνη και τις εκατέρωθεν συγκρούσεις. Η έλευση του Γεωργίου Α' (1863), θα φέρει περισσότερη σταθερότητα και παρά το γεγονός ότι ενδεχομένως κάποιες φορές έφθασε σε σημείο τέλματος, η κρίση αποφεύγεται έστω και την ύστατη στιγμή.

Όλα φάνηκαν να αλλάζουν κατά τον Εθνικό Διχασμό, ιδίως στο βαθμό όπου ο βασιλιάς Κωνσταντίνος άδειαζε συνεχώς τον εκλεγμένο πρωθυπουργό, εμπλεκόμενος στην χάραξη πολιτικής και εμφανιζόμενος ως ο ουσιαστικός αρχηγός της αντιπολιτευτικής παράταξης. Μετά δε, την ήττα στην Μικρά Ασία, και την προσφυγιά πάνω από ενός εκατομμυρίου χριστιανών στην Ελλάδα, το κλίμα βάρυνε ακόμη περισσότερο την βασιλική οικογένεια και έτσι, φθάσαμε στις 19 Δεκεμβρίου 1923, οπότε και ο Γεώργιος Β' εξαναγκάστηκε από την επαναστατική κυβέρνηση να αποχωρήσει από την Ελλάδα.

Λίγους μήνες αργότερα η κοινοπραξία Α. Παπαναστασίου και Γ. Κονδύλη εγκαθίδρυσε το αβασίλευτο πολίτευμα με απλή απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, στην οποία δεν συμμετείχε η αντιβενιζελική παράταξη, που απείχε από τις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου. Αποκορύφωμα της μεταβολής, υπήρξε ένα δημοψήφισμα απλά «επικυρωτικού» τύπου, από το οποίο διεφάνη ότι πράγματι, υπήρξε μία λιγότερο εκτεταμένη παρατυπία και το 69.98% υπέρ της Δημοκρατίας, αποτελούσε μια-κάποια σημαντική πλειοψηφία.

Η λέξη «δημοκρατία» έφερε δύο διακριτές σημασίες: στην μία πλευρά το αβασίλευτο του πολιτεύματος – ως προς τον χαρακτήρα του, δηλαδή - και στην άλλη πλευρά το αντιπροσωπευτικό του συστήματος. Για τους μετριοπαθείς φιλελεύθερους, το αβασίλευτο καθεστώς² συνδεόταν με τις μηχανορραφίες μίας συγκεκριμένης και ριζοσπαστικής μερίδας αξιωματούχων, που είχαν παρεμβατική τάση στα κοινά και περιφρόνηση στον κοινοβουλευτισμό. Για εκείνους, δε, που πρέσβευαν την αβασίλευτη δημοκρατία, σήμαινε περισσότερο τον αφανισμό της βασιλικής οικογένειας.

Κατά το μεσοπόλεμο οι Βασιλόφρονες ή Βασιλικοί, είναι ξεκάθαρα η Αντιβενιζελική Παράταξη και οι Δημοκρατικοί, οι Βενιζελικοί. Στους Δημοκρατικούς προσμετρούνται και ευρύτερες δυνάμεις, προερχόμενες κυρίως από την αριστερά, όπως το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (ΑΚΕ) και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ).

¹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταξη του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 24

² Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 122-123

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Το χρονικό της σχέσης του Ελευθέριου Βενιζέλου με τη Μοναρχία

1.1 Η περίοδος της Κρήτης

Το 1889, ο εικοσιπεντάχρονος Ελευθέριος Βενιζέλος θα θέσει υποψηφιότητα για πρώτη φορά και θα εκλεγεί αντιπρόσωπος της περιφέρειας του στη Κρητική Συνέλευση³ (Βουλή). Η Συνέλευση ήταν ένα νομοθετικό όργανο με τη συμμετοχή 80 αιρετών πολιτών, 49 χριστιανών και 31 μουσουλμάνων, και αποτελούσε απότοκο του Χάρτη της Χαλέπας, που προέβλεπε την ημιαυτόνομη φύση της μεγαλονήσου και την παραχώρηση αρμοδιοτήτων, οι οποίες θα χρειάζονταν την υπογραφή του σουλτάνου για να φέρουν ισχύ.

Ο Βενιζέλος εντάχθηκε σύντομα στην ομάδα του Κόμματος των Φιλελευθέρων («Ξυπολήτων») και στην πλευρά των πλέον μετριοπαθών βουλευτών του κόμματος. Την χρονιά εκείνη η Κρητική Συνέλευση βρέθηκε ενώπιον μίας πρότασης για την ένωση με την Ελλάδα, που προέκυψε από την πλευρά του Συντηρητικού Κόμματος. Έτσι, το Κόμμα Φιλελευθέρων αποφάσισε να δράσει, ώστε να μην απολέσει μέρος των δυνάμεων του και φυσικά, να μην θέσει σε κίνδυνο τις σχέσεις με την Αθήνα. Στην εξέγερση, η οποία εν τέλει πραγματοποιήθηκε, υπήρξε καταστολή από τις οθωμανικές αρχές και έτσι οι κύριοι πολιτικοί της νήσου, συμπεριλαμβανομένου του νεαρού, τότε, Βενιζέλου διέφυγαν για την ηπειρωτική Ελλάδα.

Τον αμέσως επόμενο χρόνο (1890), όταν και επέστρεψε στα Χανιά, στράφηκε κατ' αποκλειστικότητα στη δικηγορία και δημιούργησε οικογένεια.

Στα τέλη του 1896 και στις αρχές του 1897 η νέα επαναστατική ορμή που κατέβαλε τους Κρητικούς, τόνωσε το ηθικό του Βενιζέλου και τον έφερε επικεφαλής ομάδας επαναστατών, όπου στο Ακρωτήριο ξεκίνησαν την αντίσταση της νήσου. Το ημερολόγιο έγραφε 23 Ιανουαρίου και από τότε έμελλε να ξεκινήσει ο τελευταίος γύρος για την οριστική αυτονομία της Κρήτης⁴. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν επενέβησαν, αντίθετα ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας στα Χανιά, Νικόλαος Γεννάδης επεδίωξε να βοηθήσει, ενεργώντας άμεσα για να αποσταλούν από την Ελλάδα στρατεύματα. Σύντομα εμφανίστηκαν πλοία και στρατεύματα στο νησί (τη νύχτα της 2ης προς 3ης Φεβρουαρίου 1897). Μετά από την έλευση περίπου δύο χιλιάδων Ελλήνων στρατιωτών, υπό την καθοδήγηση του Τιμελέοντος Βάσσου, υπασπιστή του Βασιλιά Γεωργίου, η δύναμη κινήθηκε προς την πόλη των Χανίων και άρχισε να διακηρύττει την κατάληψη της νήσου.

³ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 50-51

⁴ Μακράκη Λιλή, «Η πορεία προς την αυτονομία» στο: Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τεύχος Α', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2019, σ. 36-41

Λίγες ημέρες αργότερα ο Βενιζέλος και ο Αρχιεπίσκοπος Χρυσάνθος Τσεπετάκης συναντήθηκαν με τον διοικητή του Ελληνικού Στόλου Ράινεκ, με τον τελευταίο να τους προσφέρει τα όπλα που του ζητήθηκαν και μία ελληνική βασιλική σημαία. Αυτή, υψώθηκε αργότερα από εβδομήντα επαναστάτες με τη συμμετοχή του Βενιζέλου. Δύο ημέρες μετά, οι βομβαρδισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων προκάλεσαν σημαντικά προβλήματα στη νήσο και τους επαναστάτες, σηματοδοτώντας από την άλλη μία έντονη διπλωματική κίνηση από τη πλευρά του Βενιζέλου, κατά την οποία παρότι δεν ήταν ακόμη ο ηγέτης ολόκληρης της μεγαλονήσου, θα φανούν οι διπλωματικοί του ελιγμοί που κατάφεραν στο μέλλον να αποφέρουν κέρδη για την Ελλάδα. Ξεκίνησε να αλληλογραφεί σταδιακά με όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής και να επιζητεί όσα περισσότερα οφέλη μπορούσε, για την Κρήτη. Έπειτα από σχεδόν ένα μήνα (6 Μαρτίου 1897), η πολιτική του αυτή, σε συνδυασμό με την ευελιξία της κρητικής επανάστασης, έφερε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα: οι ναύαρχοι των ευρωπαϊκών κρατών ενημέρωσαν τον κρητικό λαό για την διάθεση του Σουλτάνου να παραχωρήσει αυτονομία στην Κρήτη, υπό την επικυριαρχία του.

Αυτή βέβαια έως τον Αύγουστο δεν ήρθε, αφού μεσολάβησε ο καταστροφικός για την χώρα ελληνοτουρκικός πόλεμος. Οι συνέπειες του πολέμου έφεραν σε οικονομική δυσπραγία την Ελλάδα, ενώ έκανε μεγάλο μέρος των στρατιωτικών να αντιταχθεί στους βασιλοπαίδες που κατείχαν θέσεις στο στρατό, προκαλώντας παράλληλα συνεχείς αμφισβητήσεις που έπειτα από χρόνια βρήκαν ερείσματα στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και το Κίνημα στο Γουδί (1909).

Η σύγκληση της Κρητικής Συνέλευσης, στις 12 Αυγούστου 1897 απεδέχθη το καθεστώς αυτονομίας της νήσου, υπό τον όρο ότι θα αποχωρούσαν όλα τα οθωμανικά στρατεύματα. Αυτό συνέβη ένα χρόνο αργότερα, στις 2 Νοεμβρίου 1898 και έτσι οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να τοποθετήσουν τον δευτερότοκο υιό του βασιλιά Γεωργίου της Ελλάδας, πρίγκιπα Γεώργιο, ως Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης. Ο πρίγκιπας κατέφθασε στις 9 Δεκεμβρίου 1898 στη Σούδα και έδωσε εντολή διαμόρφωσης του πλαισίου αυτονομίας της νήσου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος άδραξε την ευκαιρία και συμμετείχε ενεργά στην διαμόρφωση αυτού, ενώ στις εκλογές της 23ης Ιανουαρίου 1899 εξελέγη αντιπρόσωπος των Χανίων στη Κρητική Συνέλευση. Έπειτα από την κύρωση του Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας, ο Βενιζέλος ανέλαβε την διεύθυνση της Δικαιοσύνης (υπουργικά καθήκοντα επί ζητημάτων δικαιοσύνης) και επεδίωξε να εφαρμόσει την ισοπολιτεία μεταξύ των δύο θρησκειών, ώστε να μην υπάρξει η πιθανότητα επιστροφής των Οθωμανών στρατιωτικών στην Κρήτη.

Στα υπουργικά του καθήκοντα έμεινε για δύο χρόνια (1899-1901), επιτυγχάνοντας να εκσυγχρονίσει το δικαστικό σύστημα και να οργανώσει τους κρατικούς μηχανισμούς, την αστυνομία και τη χωροφυλακή. Η απόλυσή του από υπουργός, απόρροια της αντίδρασης του στην μονομερή χάραξη της πολιτικής από τον πρίγκιπα Γεώργιο, σήμανε μία ψυχρή συμπεριφορά του φιλοβασιλικού τύπου και έτσι ο Βενιζέλος ρίχτηκε αμέσως στην μάχη της πέννας: μέσα από την εφημερίδα Κήρυξ των Χανίων, παρουσίασε το πρόγραμμα του και επισήμανε τα λάθη του Γεωργίου. Απέδειξε ότι η δική του στάση στην αντιδικία⁵ με τον Ύπατο Αρμοστή εδύνατο να προσφέρει μία πιο

⁵ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 38

ασφαλή οδό για την ένωση της νήσου με την μητέρα πατρίδα και εξαρτώταν απόλυτα από τη σταδιακή απαγκίστρωση της Κρήτης από την Αρμοστεία και την εκλογή κυβέρνησης μέσω της Κρητικής Συνέλευσης.

Προτού εκραγεί το κίνημα του Θερίσου, ο Βενιζέλος είχε καταφέρει να ηγηθεί ενός αντιστασιακού ρεύματος, που έφερε έκδηλη απήχηση σε ένα δυναμικό και προοδευτικό κοινό. Ήταν εμφανές ότι έπρεπε να τεθούν επί τάπητος τα όρια στην πολιτική που χάρασσε ο Αρμοστής και η Κρήτη να μην είναι πλέον δέσμια της πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων⁶. Την 10^η Μαρτίου 1905 ο Βενιζέλος είχε εγκατασταθεί στο Θέρισο μαζί με τα άλλα δύο μέλη της τριανδρίας, τον Κωνσταντίνο Φούμη και τον Κωνσταντίνο Μάνο, ζητώντας την απομάκρυνση του Γεωργίου και την ένωση. Κοντά τους έφθασαν 7.000 άνδρες. Λίγο αργότερα η πράξη του κινήματος γνωστοποιήθηκε πανευρωπαϊκά και έτσι ξεκίνησε να ανοίγει ο δρόμος για να πεισθούν οι Δυνάμεις και να αποδεχθούν το πρώτο από τα δύο αιτήματα: την έξωση του Αρμοστή και την αντικατάστασή του.

Το Σεπτέμβριο του 1906 αποχώρησε από την Κρήτη ο Γεώργιος, λόγω του εμφυλιοπολεμικού κλίματος που υπέβασκε στη μεγαλόνησο, ενώ παράλληλα εκχωρήθηκε από την διεθνή επιτροπή, υπό τον Βρετανό Έντουαρντ Λο, το δικαίωμα στον Βασιλιά της Ελλάδος να ορίζει εκείνος τον Ύπατο Αρμοστή.

Το Μάιο του 1909 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος⁷ πήρε σάρκα και οστά, επιδιώκοντας να πραγματοποιήσει τις προθέσεις του για απομάκρυνση της βασιλικής οικογένειας από τις ένοπλες δυνάμεις και τη βελτίωση της διοίκησης.

Λίγο διάστημα πριν ξεσπάσει το Κίνημα στο Γουδί (15 Αυγούστου 1909), η βραχύβια –κατά πως αποδείχθηκε– κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη επιδίωξε να αντιμετωπίσει την διαμορφωθείσα κρίση με τα διαρκή διαβήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, ώστε να αποκηρυχθεί η ενωτική διάθεση της Κρήτης με την Ελλάδα. Η πενταμελής εκτελεστική επιτροπή της Κρητικής Πολιτείας υπέβαλε την παραίτησή της και με την έκρηξη του Κινήματος στο Γουδί, ειδικότερα την ώρα όπου πέραν των στρατιωτικών και μεγάλος αριθμός πολιτών υπεστήριξε το κίνημα, ο Βενιζέλος έλαβε την ευκαιρία και χαιρέτισε ενθουσιωδώς το γεγονός.

Η παραίτηση του Δημητρίου Ράλλη, η ορκωμοσία του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και η υπερψήφιση των περισσότερων αιτημάτων του Στρατιωτικού Σύνδεσμου από τη Βουλή, μαζί με την αντικατάσταση των πριγκίπων από το στρατό άλλαξαν προς ώρας τα δεδομένα. Ο Βενιζέλος κλήθηκε σύντομα από το Σύνδεσμο να έλθει στην πρωτεύουσα και να συνεργαστεί μαζί τους, κάτι που συνέβη⁸ στις 28 Δεκεμβρίου του 1909. Τα αιτήματα της Ανόρθωσης βρήκαν τον εκφραστή στο πρόσωπό του και εκείνος με τη σειρά του ξεκίνησε να παροτρύνει τους στρατιωτικούς να επιστρέψουν στους στρατώνες, χωρίς να κάνουν καμία πραξικοπηματική ενέργεια και να αποδεχθούν την πρότασή του ώστε να αναλάβει νέα κυβέρνηση υπό τον Στέφανο Δραγούμη. Ο Βενιζέλος κατόρθωσε επίσης το πιο βασικό: αντί της συντακτικής Βουλής, να πείσει τους στρατιωτικούς προς την αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος του 1864 και

⁶ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 171-175

⁷ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 41

⁸ Στο ίδιο, σ. 46

να την επιβάλλει στο παλάτι. Το αποτέλεσμα ήρθε άμεσα και πιο συγκεκριμένα στις 17 Μαρτίου 1910, σαράντα μέρες από την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Σ. Δραγούμη, όταν ο Γεώργιος Α΄ κύρωσε με διάγγελμα το ψήφισμα της Βουλής και προανήγγειλε τη σύγκληση Αναθεωρητικής Βουλής. Τότε, αυτοδιαλύθηκε ο Σύνδεσμος και επισήμως.

Οι εκλογές για την Α΄ Αναθεωρητική Βουλή πραγματοποιήθηκαν στις 8 Αυγούστου του 1910 και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, παρότι δεν είχε θέσει επισήμως υποψηφιότητα, αλλά υποδείχθηκε από υποστηρικτές του, εξελέγη πλειοψηφικά στην περιφέρεια Αττικοβοιωτίας. Η εκλογή του στο ελληνικό κοινοβούλιο σήμανε ταυτόχρονα την παραίτησή του από την Πρωθυπουργία της Κρητικής Πολιτείας, που είχε αναλάβει μετά την εκλογική του νίκη το ίδιο έτος. Μετά την οριστική του εγκατάσταση στην Αθήνα (5 Σεπτεμβρίου 1910), ξεκίνησε να έρχεται σε επαφή με το παλάτι και να κτίζει μία φιλική σχέση με τον βασιλιά Γεώργιο Α΄. Κατάφερε με αυτό τον τρόπο να λάβει εντολή⁹ για σχηματισμό κυβέρνησης, αλλά η μη λήψη ψήφου εμπιστοσύνης, λόγω κυρίως της αδυναμίας ύπαρξης απαρτίας, έφεραν τον κρητικό πολιτικό στην παραίτηση, δύο φορές μάλιστα, ώστε να προκηρυχθούν νέες εκλογές, αυτή τη φορά για την ανάδειξη της Β΄ Αναθεωρητικής Βουλής.

Στις εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910, οι παλαιοκομματικοί αποφάσισαν να μην μετάσχουν, λόγω της στάσης του Γεωργίου να τους παραμερίσει και να δώσει στον Βενιζέλο την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, κατά το προηγούμενο διάστημα. Έτσι, εκείνος ως ηγέτης ενός νέου σχηματισμού που έλαβε την ονομασία «Κόμμα των Φιλελευθέρων» επικράτησε με ιδιαίτερη ευκολία και είχε πλέον όλο το διάστημα μπροστά του ώστε να θέσει το σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος του 1864 και να προβεί στο ευρύτατο μεταρρυθμιστικό του έργο.

Το Μάρτιο του 1912, διεξήχθησαν οι νέες εκλογές με το αναθεωρημένο Σύνταγμα και με τη συμμετοχή όλων των κομμάτων. Η επισφράγιση των μεταρρυθμίσεων, που είχε κάνει ο Βενιζέλος κατά το προηγούμενο έτος, ήρθε με την επικράτηση του σε 14 από τις 18 εκλογικές περιφέρειες, μαζί με την ανάδειξη 148 βουλευτών σε σύνολο 181.

⁹ Στο ίδιο, σ. 53-54

1.2 Η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων

Κατά τις αρχές του 1912 ο Ελευθέριος Βενιζέλος διαβλέποντας τις επικείμενες εξελίξεις, λόγω της ρευστής κατάστασης που επικρατούσε εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ξεκίνησε διερευνητικές επαφές με εκπροσώπους από τις χώρες των Βαλκανίων. Η σημαντικότερη χώρα, με την οποία έπρεπε να υπογραφεί συμμαχία υπήρξε η Βουλγαρία. Ο πρωθυπουργός της Ιβάν Γκέσοφ, είχε ήδη συμμαχήσει με την Σερβία και ήταν έτοιμος πλέον να τα βρει με την Ελλάδα, υπό τον όρο η Μακεδονία να παραμείνει αυτόνομη¹⁰, ενώ ο Βενιζέλος, επιδιώκοντας να υπερπηδήσει αυτό τον όρο, έθεσε έναν νέο. Ζήτησε έτσι, στη διμερή συνθήκη να υπάρξει πρόβλεψη για τη διανομή των εδαφών κατά την περίπτωση πολέμου.

Με την ελληνοβουλγαρική συνθήκη της Σόφιας (Μάιος 1912) και την υποχρέωση αμοιβαίας υποστήριξης σε περίπτωση οθωμανικής επίθεσης, το έναυσμα για την επάνδρωση των ενόπλων δυνάμεων είχε δοθεί για τα καλά και ο Βενιζέλος όρισε τον πλοίαρχο Παύλο Κουντουριώτη ως το νέο υπوناύαρχο και διοικητή του στόλου στο Αιγαίο. Επανάφερε, δε τον διάδοχο Κωνσταντίνο στο στράτευμα, ως γενικό επιθεωρητή του στρατού και μελλοντικό αρχιστράτηγο, κατά την περίπτωση πολέμου.

Όπερ και εγένετο, όταν τον Οκτώβριο του 1912 ξεκίνησε και επίσημα ο Α' Βαλκανικός Πόλεμος, με την κήρυξη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία του πολέμου κατά της Βουλγαρίας και της Σερβίας. Την επόμενη ημέρα, στις 5 Φεβρουαρίου κήρυξε και η Ελλάδα τον πόλεμο κατά των Τούρκων. Άμεσα διεφάνη ότι η έκβαση θα κριθεί σε σημαντικό βαθμό και στη θάλασσα, εκεί όπου ο ελληνικός στόλος υπερίσχυε. Όμως, για την Ελλάδα μία σημαντική παράμετρος του πολέμου συνέβαινε στην Μακεδονία. Εκεί, οι δυνάμεις προέλαυναν στη Δυτική πλευρά της περιφέρειας. Πλέον ο δρόμος για την πολυπόθητη Θεσσαλονίκη ήταν ανοιχτός. Ή τουλάχιστον αυτή ήταν η προσέγγιση της κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου. Αντιθέτως, ο διάδοχος Κωνσταντίνος με το ρόλο του αρχιστράτηγου επεδίωκε να πραγματοποιηθεί επίθεση προς το Μοναστήρι και να μην κατευθυνθούν οι ελληνικές δυνάμεις προς τη Θεσσαλονίκη εκείνη τη στιγμή.

Έτσι, ο Βενιζέλος προσπαθώντας να αποκρούσει την επιμονή του Κωνσταντίνου, προσέφυγε στον Γεώργιο Α' για να δώσει ευθύτατη εντολή στον διάδοχο να κατευθύνει τις δυνάμεις στη Θεσσαλονίκη. Κάτι που συνέβη το πρωινό της 27^{ης} Οκτωβρίου, με την κατάληψη του διοικητηρίου της πόλης. Η Ελλάδα προσήλθε πρώτη, ελάχιστες ώρες πριν φθάσουν και οι Βούλγαροι. Την επόμενη ημέρα, ο διάδοχος έμπαινε στην πόλη και επικύρωνε την ελληνική κυριαρχία σε αυτήν.

Ωστόσο, στην αρχική αγνόηση της εντολής του Βενιζέλου, πρωθυπουργού και υπουργού Στρατιωτικών προς τον αρχιστράτηγο-διάδοχο θα φανεί σύντομα η διχόνοια που θα περιβάλλει τις σχέσεις τους και πως αυτό, κατά μεγάλο βαθμό, σχετίζεται¹¹ με την επαναφορά του Κωνσταντίνου στο στράτευμα.

Η ολοκλήρωση του Α' Βαλκανικού Πολέμου θα βρει την Βουλγαρία δυσαρεστημένη, καθώς η Ελλάδα κατάφερε να καταλάβει πρώτη την Θεσσαλονίκη και τις Μεγάλες Δυνάμεις να προσπαθούν, με σύγκληση των πρεσβευτών να ρυθμίσουν τα σχετικά με

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 60

¹¹ Γ. Μαυρογορδάτος, 1915, *Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 34.

τις εδαφικές κατακτήσεις. Στις 17 Μαΐου 1913, η Συνθήκη του Λονδίνου θα επικυρώσει τον οριστικό τερματισμό του πολέμου και δύο ημέρες αργότερα, στη Θεσσαλονίκη θα πραγματοποιηθεί ελληνοσερβική συμφωνία¹². Είχε, βέβαια προηγηθεί η, από την 5^η Μαρτίου, δολοφονία του βασιλιά Γεωργίου Α' στη Θεσσαλονίκη και η ενθρόνιση του βασιλιά Κωνσταντίνου Α'.

Την ανεπίλυτη, ακόμη, κατάσταση στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε να τορπιλίζει ξανά η Βουλγαρική πλευρά. Οι Βούλγαροι δεν ξεκαθάριζαν την στάση τους και επεδίωκαν να καταλάβουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο την πόλη. Παρότι η Ελλάδα επιθυμούσε τη διατήρηση ειρηνικής κατάστασης μεταξύ των τριών βαλκανικών συμμάχων, η Βουλγαρία κήρυξε στις 16 Ιουνίου τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο εναντίον Ελλάδος και Σερβίας.

Έπεσε, ωστόσο, στα δίχτυα που η ίδια έριξε. Κατά το διάστημα της πολεμικής κατάστασης, η Ρουμανία από το βορρά βρήκε την ευκαιρία να εισέλθει στη Βουλγαρία και να καταλάβει την Δοβρουτσά (11 Ιουλίου 1913). Η πολυμέτωπη αναμέτρηση της Βουλγαρίας με τρία, πλέον, κράτη την έφερε στο σημείο της ανακωχής καθ' ην στιγμή τα ελληνικά στρατεύματα είχαν εισβάλλει στην Ανατολική Μακεδονία.

Η οριστική επίλυση των εδαφικών διαφορών έλαβε χώρα στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου κατά την 28^η Ιουλίου 1913. Η επισφράγιση της κατάκτησης των εδαφών γίνεται πραγματικότητα και η απομονωμένη Βουλγαρία, αφού παραιτείται της αξίωσής της για την Κρήτη, αποδέχεται την απώλεια της Θεσσαλονίκης και της Ανατολικής Μακεδονίας. Με την συμμετοχή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς, η χώρα πολλαπλασιάστηκε με τα εδάφη της Ηπείρου, της Δυτικής, Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας, ενώ επίσης κατέλαβε τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, με εξαίρεση τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα.

¹² Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 67-69

1.3 Η περίοδος του Διχασμού και οι εκθρονίσεις του Κωνσταντίνου

Με την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τον Αύγουστο του 1914, ο Βενιζέλος επεδίωξε η Ελλάδα να συμμαχήσει με την Αντάντ. Κάτι τέτοιο δεν πραγματοποιήθηκε καθώς η Τριπλή Συνεννόηση -η συμμαχία Γαλλίας, Μεγάλης Βρετανίας και Ρωσίας- δεν επιθυμούσε να εισέλθουν στον πόλεμο εκείνη τη χρονική στιγμή η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία.

Ένα χρόνο αργότερα ο Βενιζέλος προχώρησε σε συνομιλίες ώστε να πραγματοποιηθεί η συμμαχία, όμως ο Κωνσταντίνος υπονόμωσε την πολιτική του. Το αντικείμενο του διχασμού συσχετιζόταν με τις δύο¹³ αντικρουόμενες θέσεις για την εξωτερική πολιτική της χώρας. Από την μία του πρωθυπουργού, ο οποίος επιθυμούσε την άμεση έξοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, ώστε να πραγματοποιηθούν οι θέσεις της Μεγάλης Ιδέας για τους αλύτρωτους Έλληνες, και από την άλλη οι θέσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου και των συνεργατών του (Γ. Στρέιτ, Β. Δούσμανης, Ι. Μεταξάς), να παραμείνει η χώρα σε ουδετερότητα ώστε να διαφυλάξει τα κέρδη των βαλκανικών πολέμων, εάν οι Κεντρικές Δυνάμεις επικρατήσουν του Μεγάλου Πολέμου.

Η σύγκρουση πέραν από ιδεολογική, υπήρξε και προσωπική, μιας και ο Κάιζερ Γουλιέλμος, αυτοκράτωρ της Γερμανίας ήταν αδελφός της Βασίλισσας Σοφίας, συζύγου του Κωνσταντίνου. Ήδη από το 1913 ο βασιλιάς ήταν θετικός για μία πιθανή συμμαχία μαζί του, ωστόσο επεβλήθη η ουδετερότητα λόγω της σημασίας που είχε στη Μεσόγειο η ναυτική δύναμη της Μεγάλης Βρετανίας.

Την ρήξη του '15 προξένησε η άρνηση του παλατιού να επιτρέψει τη συμμετοχή του ελληνικού στρατού στην επιχείρηση των Δαρδανελίων, ύστερα από πρόταση της Αγγλίας προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η οριστική απόφαση του Κωνσταντίνου έφερε τον Βενιζέλο στην απόφαση της παραίτησης (Φεβρουάριος 1915) και οι εκλογές που προκηρύχθηκαν για τον Μάιο του 1915 έτειναν να καταλήγουν το ζήτημα. Στο μεταξύ όμως, μετά την παραίτηση του Βενιζέλου από την πρωθυπουργία, ο Κωνσταντίνος διόρισε τον Δημήτριο Γούναρη ως πρόεδρο της κυβέρνησης και ουσιαστικά τον έχρισε αρχηγό της Αντιβενιζελικής Παράταξης¹⁴. Όπως τονίζει ο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος στο βιβλίο του, η πρωθυπουργοποίηση του Γούναρη, «κατέστησε οριστική και αμετάκλητη την ιστορική σύγκρουση», δηλαδή τον Εθνικό Διχασμό. Κατά την εξάμηνη, πρώτη πρωθυπουργία του Γούναρη υπήρξαν ορισμένες διαπραγματεύσεις με την Αντάντ, ώστε να συμμετάσχει η Ελλάδα στο Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με αντάλλαγμα εδάφη στη Μικρά Ασία, ωστόσο σύντομα φάνηκε η ανυποληψία της πολιτικής του Κωνσταντίνου.

Οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 έφεραν το Κόμμα των Φιλελευθέρων μπροστά, με σημαντική διαφορά με την Αντιβενιζελική Παράταξη και τον Βενιζέλο ξανά στην πρωθυπουργία (Αύγουστος 1915). Άμεσα έγινε μία προσπάθεια για να βγει η Ελλάδα στο πλάι της Αντάντ. Ιδιαίτερα μετά την παραβίαση των Σερβικών συνόρων από τη Βουλγαρία, τον Σεπτέμβριο/Οκτώβριο του '15, ο Βενιζέλος εκδήλωσε την πρόθεσή του να τηρήσει τους όρους της ελληνοσερβικής συνθήκης¹⁵ του 1913, μέσω της

¹³ Στο ίδιο, σ. 71-72

¹⁴ Γ. Μαυρογορδάτος, 1915, *Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 53

¹⁵ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 73-74.

αποστολής στρατιωτικής ενίσχυσης και διαπραγματεύτηκε με την Αντάντ την αποστολή των στρατευμάτων μέσω της Θεσσαλονίκης.

Εντούτοις, για ακόμη μία φορά ο Βασιλιάς προέβαλλε τις αντιρρήσεις του και δεν απεδέχθη την αποστολή των στρατευμάτων και την εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο. Ο Βενιζέλος, αφού ζήτησε και έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, στις 22 Σεπτεμβρίου 1915, επεδίωξε να έλθει σε επαφή με τον Κωνσταντίνο, μα εκείνος απαξίωσε¹⁶ και αμέσως υπέβαλλε την παραίτησή του και εκδήλωσε την πρόθεσή του να μην συμμετάσχει το κόμμα του στις νέες εκλογές. Με την αποχή των Φιλελευθέρων από τις εκλογές και την διενέργεια «μονόπλευρων» εκλογών στις 6 Δεκεμβρίου 1915, η διάσταση ανάμεσα στους οπαδούς των δύο κομμάτων σηματοδοτήθηκε από την μία με την θεώρηση του κυρίαρχου λαού και από την άλλη με την κυριαρχία του μονάρχη.

Ουσιαστικά, η τόσο άμεση και σφοδρή εμπλοκή του παλατιού με την κεντρική πολιτική σκηνή σηματοδότησε το τέλος μίας πολιτειακής ισορροπίας, που επί πέντε δεκαετίες υφίσταντο, άλλοτε πλήρως και άλλοτε μερικώς.

Οι συστηματικές παραχωρήσεις στην Γερμανία και ιδιαίτερα η παράδοση του οχυρού Ρούπελ στη Βουλγαρία, την 9^η/22^η Μαΐου 1916, από την Αντιβενιζελική Παράταξη, ήταν το ποτήρι που ξεχείλισε, αφού ο Βενιζέλος σχημάτισε¹⁷ σύντομα προσωρινή κυβέρνηση στην Θεσσαλονίκη, με επικράτεια τις Νέες Χώρες. Παράλληλα, οι γαλλικές δυνάμεις ενεπλήχθησαν ολοένα και πιο έντονα στα εσωτερικά της Ελλάδας και ο αρχιστράτηγος των γαλλικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, Μωρίς Σαράιγ κήρυξε την πόλη σε κατάσταση πολιορκίας. Η συμμαχική διακοίνωση της 8^{ης} Ιουνίου 1916 απαιτούσε από τον Κωνσταντίνο τον τερματισμό της γενικής επιστράτευσης, την εφαρμογή της ευνοϊκής ουδετερότητας έναντι των συμμάχων, την αντικατάσταση της κυβέρνησης Σκουλούδη και την άμεση διάλυση της Βουλής με ταυτόχρονη προκήρυξη εκλογών για την ανάδειξη νέου κοινοβουλευτικού σώματος.

Όμως, ούτε τότε επηρεάστηκε καθοριστικά ο βασιλιάς. Βέβαια, είχε μεσολαβήσει η συγκρότηση των Επιστράτων, μίας πολιτικής οργάνωσης που εξεδήλωνε τυφλή πίστη¹⁸ και υπακοή στον Κωνσταντίνο και έφερε την ανάμειξη του Ιωάννη Μεταξά στη δημιουργία αυτής. Οι Επίστρατοι επιδόθηκαν σύντομα σε συστηματική τρομοκράτηση των οπαδών και πολιτικών του Κόμματος των Φιλελευθέρων και παρεμπόδισαν ακόμη και την κυκλοφορία των Βενιζελικών εφημερίδων.

Η βουλγαρική επιτυχής προέλαση στη Ανατολική και Δυτική Μακεδονία κατά τις αρχές του Αυγούστου 1916 και η παράδοση του Δ' Σώματος του Στρατού στους Γερμανούς (29 Αυγούστου 1916), εξώθησε τους συμμάχους σε ακόμη περισσότερη έχθρα έναντι του Κωνσταντίνου. Την 12^η Σεπτεμβρίου 1916, η τριανδρία Βενιζέλου-Κουντουριώτη-Δαγκλή συγκρότησε την Προσωρινή Κυβέρνηση με έδρα στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, διαχωρίστηκε και επισήμως το κράτος σε δύο μέρη. Η Προσωρινή Κυβέρνηση συγκρότησε στρατό με εθελοντές αρχικά και λίγο αργότερα στρατολόγησε υποχρεωτικά άνδρες από τα εδάφη των Νέων Χωρών. Ταυτόχρονα, οι Αγγλογαλλικές δυνάμεις φρόντισαν να εκπαιδεύσουν τα στρατεύματα το πλέον κατάλληλα.

¹⁶ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 67

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 82-83

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 85-86

Τα Νοεμβριανά του 1916 σηματοδοτήθηκαν από τα συστηματικά πογκρόμ των Επιστράτων, κατά τόσο των υποστηρικτών του βενιζελικού χώρου, όσο των Συμμαχικών αγημάτων (Γαλλίας, Αγγλίας, Ιταλίας), που επρόκειτο να καταλάβουν στρατηγικά σημεία της πρωτεύουσας, ως δείγμα για μία «ειρηνική επίδειξη¹⁹», έπειτα από συνεννοήσεις του βασιλιά Κωνσταντίνου με τον ναύαρχο Φουρνιέ. Οι δολοφονίες παραπάνω από 60 στρατιωτών των Συμμάχων, έστρεψαν τον συμμαχικό στόλο προς την λύση του βομβαρδισμού. Αυτό το γεγονός ως αποτέλεσμα έφερε τους Επιστρατους να δολοφονούν εν ψυχρώ και να βιαιοπραγούν σε φίλους και μέλη του Κόμματος των Φιλελεύθερων. Ακόμη και ο δήμαρχος Αθηναίων Εμμανουήλ Μπενάκης, υπέστη προπηλακισμούς εκείνες της μέρες.

Απόρροια των γεγονότων της Αθήνας, πέντε ημέρες αργότερα, στις 24 Νοεμβρίου 1916, η Προσωρινή Κυβέρνηση κήρυξε έκπτωτο τον Κωνσταντίνο, ενώ την επομένη η Αντάντ ξεκίνησε έναν ασφυκτικό ναυτικό αποκλεισμό των ελληνικών παραλίων. Η απειλή ακόμη και για βομβαρδισμούς της πρωτεύουσας έφερε το Κωνσταντινικό καθεστώς στην σταδιακή αποδοχή των όρων που έθεσαν οι σύμμαχοι.

Η εκθρόνηση του Κωνσταντίνου ήρθε στις 2 Ιουνίου 1917, λίγες μέρες αφότου ο Γάλλος γερουσιαστής Σαρλ Ζονάρ, με τη συνδρομή του Σαράιγ²⁰ απέδωσε στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαίμη τελεσίγραφο που απαιτούσε την άμεση παραίτηση του βασιλιά υπέρ ενός εκ των υιών του, πλην του φιλογερμανού διαδόχου. Τον αντικατέστησε, ουσιαστικά ως τοποτηρητής, παρότι ορκίστηκε βασιλέας, ο δευτερότοκος υιός του Αλέξανδρος. Αμέσως μετά την αποδοχή του τελεσιγράφου, ήρθε και η άρση του αποκλεισμού με την απόβαση Γάλλων στον Πειραιά.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 98-99

²⁰ Στο ίδιο, σ. 111

1.4 Από την Μικρασιατική Εκστρατεία στην οριστική παραίτηση του Κωνσταντίνου

Στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου του 1920 η Μεγάλη Ιδέα, πήρε οριστικά σάρκα και οστά με τη Συνθήκη των Σεβρών, που προέβλεπε ουσιαστικά τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την δημιουργία της Ελλάδος «των πέντε θαλασσών». Αποτέλεσμα της Συνθήκης υπήρξε ο περιορισμός της ευρωπαϊκής Τουρκίας μονάχα στην Κωνσταντινούπολη. Η Ανατολική Θράκη επιδικάστηκε στην Ελλάδα, ενώ η κυριαρχία των Ελλήνων στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου αναγνωρίστηκε και επισήμως.

Δύο ημέρες μετά την υπογραφή, στο σταθμό της Λυών στο Παρίσι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος έπεσε θύμα δολοφονικής επίθεσης από δύο απότακτους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς. Διέφυγε τον κίνδυνο της δολοφονίας, όμως όταν διέρρευσε στον τύπο της Αθήνας η επίθεση κατά της ζωής του πρωθυπουργού, ξεκίνησε μαζικό πογκρόμ κατά των αντιβενιζελικών πολιτικών και επιφανών πολιτών που στήριζαν την φιλοβασιλική παράταξη, θεωρώντας τους υπαίτιους για την δολοφονική επίθεση. Τα λεγόμενα «Ιουλιανά» προξένησαν πολλά έκτροπα στη πρωτεύουσα, με αρκετούς τραυματίες ως αποτέλεσμα. Το μεσημέρι της 31ης Ιουλίου 1920, παραστρατιωτικά τάγματα του βενιζελικού λοχαγού Παύλου Γύπαρη, εκτέλεσαν έναν εκ των βασικών ηγετικών στελεχών της αντιβενιζελικής παράταξης, τον διανοούμενο Ίωνα Δραγούμη.

Ο Βενιζέλος, παρά την πλοκή των γεγονότων θεώρησε ότι, χάρη στις δικές του διπλωματικές επιτυχίες και την πραγμάτωση του μεγαλοϊδεακού στόχου, θα κέρδιζε τις εκλογές που προκήρυξε για την 1η Νοεμβρίου 1920.

Μία εβδομάδα πριν από την κρίσιμη εκλογική διαδικασία, ο βασιλιάς Αλέξανδρος απεβίωσε από σηψαιμία (12/25 Οκτωβρίου 1920) και αντιβασιλιάς ανέλαβε ο ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης. Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου, η ενιαία αντιβενιζελική «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις» κατάφερε να κερδίσει το Κόμμα των Φιλελευθέρων και να εκλέξει 214 έδρες έναντι 188 του δεύτερου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν κατάφερε ούτε να εκλεγεί βουλευτής, δήλωσε την απόσυρσή του από την πολιτική και αναχώρησε από την Ελλάδα για το Παρίσι, όπου και εγκαταστάθηκε μόνιμα. Τη θέση του στην ηγεσία («διεύθυνση») του κόμματος ανέλαβε ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής.

Με την αναρρίχηση στην εξουσία των Αντιβενιζελικών Κομμάτων, ο αντιβασιλιάς – ναύαρχος Κουντουριώτης, αντικαταστάθηκε από την βασιλομήτωρ (βασίλισσα) Όλγα ώστε να διεξαχθεί στις 21 Νοεμβρίου το δημοψήφισμα για την επιστροφή ή όχι του Κωνσταντίνου στον θρόνο. Μετά την αποχή των βενιζελικών, ο λαός – ενδεχομένως ανυποψίαστος για τις επιπτώσεις²¹ της ψήφου του, καθώς για τις Μεγάλες Δυνάμεις αποτελούσε κόκκινο πανί – υπερψήφισε σχεδόν ομόφωνα (98.97%) την επάνοδο στο θρόνο του Κωνσταντίνου, κάτι παραπάνω από τρία έτη μετά την εκθρόνισή του. Η τελετή της ενθρόνισης πραγματοποιήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου του 1920.

²¹ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 20

Στις 29 Μαΐου ο Κωνσταντίνος μαζί με την κυβέρνηση Γούναρη, που στο μεταξύ είχε αναλάβει την διακυβέρνηση του τόπου, μετέβησαν στην Σμύρνη, όπου ο βασιλιάς ανέλαβε την αρχιστρατηγία και δημιουργήθηκε μία κλιμάκωση των επιθέσεων.

Ωστόσο, η αντικατάσταση των πολύπειρων βενιζελικών διοικητών των μονάδων της Μικράς Ασίας, με άπειρους βασιλόφρονες συνέβαλε στην πτώση του γοήτρου των κληρωτών. Η αποτυχία της ειρηνής επίθεσης του 1921 έναντι της Άγκυρας, οι λανθασμένοι χειρισμοί πολλών στρατιωτικών, μεταξύ των οποίων και του Πρίγκιπα Ανδρέα, συνέτειναν στην ήττα.

Η Τουρκική αντεπίθεση του Αυγούστου 1922, διέσπασε ολοσχερώς το μέτωπο, προκάλεσε ραγδαία υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων²² και έκρινε ριζικά την, εξ αρχαιοτάτων χρόνων, τύχη της ελληνικής παρουσίας στην Εγγύς Ανατολή της Μικράς Ασίας.

Στις 11-14 Σεπτεμβρίου του 1922, ο εναπομείνας στρατός στη Χίο θα κηρύξει «Επανάσταση». Οι επικεφαλής Στυλιανός Γονατάς και Νικόλαος Πλαστήρας, θα απαιτήσουν και θα επιτύχουν, ιδιαίτερα μετά την άφιξη τους στην πρωτεύουσα, την παραίτηση του Κωνσταντίνου από το θρόνο. Στις 17 Σεπτεμβρίου ο μετριοπαθής βενιζελικός, Σωτήριος Κροκιδάς θα ορκιστεί πρωθυπουργός, ενώ την 29^η Σεπτεμβρίου 1922 ο πρωτότοκος υιός του Κωνσταντίνου, Γεώργιος Β' θα ενθρονιστεί.

Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 27 Δεκεμβρίου του 1922, ο Κωνσταντίνος άφησε την τελευταία του πνοή στο Παλέρμο της Σικελίας όπου είχε βρεθεί μετά την δεύτερη εκθρόνισή του.

²² Στο ίδιο, σ. 112-113

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Οι θέσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και των Βενιζελικών για το πολιτειακό ζήτημα του Μεσοπολέμου

2.1. Οι θέσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου από το 1924 έως το 1928

Όταν για πρώτη φορά ετέθη, εκ μέρους του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, το ζήτημα της πολιτειακής μεταβολής²³ (Ιούλιος 1923), η πλειοψηφία του βενιζελικού χώρου δεν είχε προβεί σε καμία επίσημη νύξη για καθεστωτική αλλαγή. Κατ' ουσίαν η Βασιλευομένη Δημοκρατία βρισκόταν ακόμη εκτός κινδύνου έκπτωσης.

Λίγους μήνες αργότερα, ωστόσο, η αντεπανάσταση στις 21-22 Οκτωβρίου ενός ετερόκλητου συνδυασμού αξιωματικών των δύο αντίπαλων παρατάξεων, υπό την ηγεσία των Γεώργιου Λεοναρδόπουλου και Παναγιώτη Γαργαλίδη έδωσε την χαρακτηριστική βολή στους οπαδούς του αβασίλευτου καθεστώτος, ήτοι τους Θεόδωρο Πάγκαλο, Γεώργιο Κονδύλη και Αλέκο Χατζηκυριάκο, ώστε αρχικά να καταπνίξουν το αντικίνημα και εν συνεχεία να απαιτήσουν άμεση ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας²⁴.

Η λήψη απόφασης από την κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά για την μη βίαιη μεταβολή της, μετά από τη διευρυμένη σύσκεψη της κυβέρνησης με την παρουσία σημαντικών προσωπικοτήτων του στρατιωτικού και πολιτικού κόσμου της εποχής (31 Οκτωβρίου) έκαναν τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αποστείλει τηλεγραφική απάντηση²⁵ στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα», όπου μεταξύ άλλων τόνισε ότι τυχόν βίαιη μεταβολή του πολιτεύματος θα μπορούσε να εξωθήσει στην απώλεια κάθε ίχνους ξένης συμπάθειας και να αποφέρει εσωτερική ανωμαλία στο πολιτικό σκηνικό, κάτι που σύντομα έγινε πραγματικότητα με την πολυδιάσπαση του βενιζελικού χώρου.

Παρά την σημαντική παρέμβαση του κρητικού πολιτικού, το Κόμμα των Φιλελευθέρων έλαβε μία αμφίθυμη θέση, λίγες ημέρες αργότερα. Πιο συγκεκριμένα, την 4^η Νοεμβρίου αρνήθηκε κάθε περίπτωση βίαιης μεταβολής του πολιτεύματος και ανακοίνωσε παράλληλα ότι η εκλογή της νέας Εθνοσυνέλευσης θα εξετάσει το πολιτειακό ζήτημα.

Με την αναβολή των εκλογών για την 16^η Δεκεμβρίου 1923 και την αποχή των αντιβενιζελικών σχημάτων, ο Βενιζέλος παρότι δε συμμετείχε εξελέγη, καθώς είχε προταθεί σε είκοσι διαφορετικές περιφέρειες από οπαδούς του και ψηφιστεί πανηγυρικά.

²³ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης – Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 58

²⁴ Θάνος Βερέμης, «Ο Βενιζέλος απών-παρών. Η εφήμερη πρωθυπουργία» στο: *Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τεύχος Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2019, σ. 74-75

²⁵ Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*, Τεύχος 1^{ης} Νοεμβρίου 1923

2.2. Οι βενιζελικοί ηγέτες και οι απόψεις τους για το πολιτειακό: Η περίπτωση του Γεωργίου Καφαντάρη

Ο άνθρωπος που ανέλαβε τον «άχαρο» ρόλο της αντικατάστασης του Ελεύθεριου Βενιζέλου στον πρωθυπουργικό θώκο και που επί οικουμενικής κυβέρνησης συνεισέφερε στην οικονομική ανασυγκρότηση του τόπου ως υπουργός Οικονομικών, ο Γεώργιος Καφαντάρης υπήρξε εξ αρχής υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας, εντούτοις επεδίωκε τη σταδιακή μεταβολή και μονάχα ύστερα από τη επικύρωση του λαού μέσω δημοψηφίσματος.

Στη σύντομη πρωθυπουργία του (6 Φεβρουαρίου – 12 Μαρτίου 1924) επεδίωξε να συνεχίσει στην γραμμή που χάραξε ο Βενιζέλος και να προχωρήσει τη διαδικασία επίλυσης του καθεστωτικού ζητήματος, υποβάλλοντας σχέδιο ψηφίσματος για τη διενέργεια δημοψηφίσματος²⁶.

Θεωρούσε ότι εάν η βουλή αποφάσιζε πρώτα και εν συνεχεία πραγματοποιούνταν δημοψήφισμα, θα προδικάζετο το αποτέλεσμα και θα ήταν περισσότερο ευάλωτο προς αμφισβήτηση από τους αντιβενιζελικούς. Παρότι έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης, η παρέμβαση των Χατζηκυριάκου – Κονδύλη στις 29 Φεβρουαρίου 1924 έφερε αναταράξεις στις κυβερνητικές ισορροπίες. Η εκτράχυνση όμως της κατάστασης έγινε στις 6 Μαρτίου, όποτε και οι συνταγματάρχες Βουτσινάς – Λάγγουρας επεδίωξαν την πραγματοποίηση ακρόασης από τον Καφαντάρη, ώστε να εξαναγκάσουν τον τελευταίο σε έκπτωση της δυναστείας και ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, δίχως να έχει μεσολαβήσει δημοψήφισμα.

Η άρνηση του πρωθυπουργού να τους δεχθεί και ο κλονισμός του στρατεύματος, λόγω της σθεναρής άποψης σημαινουσών προσωπικοτήτων της Δημοκρατικής Ένωσης, έφεραν την παραίτηση του Καφαντάρη από την πρωθυπουργία, ύστερα από τις πιέσεις που εδέχθη και την ισχνή στήριξη του Βενιζέλου. Ακολούθησαν η ανάθεση στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου της εντολής σχηματισμού κυβερνήσεως, με την συνεπακόλουθη υπερψήφιση του ψηφίσματος της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης για την οριστική εκθρόνιση²⁷ του Γεωργίου Β' και την ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας από μέρους της βουλής (25 Μαρτίου 1924).

Η παραίτηση του Καφαντάρη, συσπείρωσε εξήντα βουλευτές γύρω του και συνέβαλε στη δημιουργία των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, σημαντικού βραχίονα του βενιζελικού χώρου που για τέσσερα χρόνια θα βρισκόταν μπροστά από τα υπόλοιπα κόμματα, τα οποία προήλθαν από το Κόμμα των Φιλελευθέρων.

Ο Ευρυτάνας πολιτικός καθ' όλη την ενδεκαετή περίοδο της αβασίλευτης δημοκρατίας θα βρισκόταν ενώπιον ευχάριστων και δυσάρεστων συμβάντων, εις εκ των οποίων και η υπονόμευσή του από τον Βενιζέλο, όταν ο τελευταίος επέστρεψε από το εξωτερικό και απανήλθε στην ενεργό πολιτική.

Μολαταύτα, υπήρξε αναφανδόν υποστηρικτής της Δημοκρατίας και ήδη μετά την πτώση του ανέφερε τις δικτατορικές βλέψεις του Παγκάλου, οι οποίες το Φθινόπωρο

²⁶ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης – Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 73-74

²⁷ Παναγιώτης Πιπινέλης, *Γεώργιος Β' 1890-1947*, Ariston Books, Β' Έκδοση – 2017, σ. 88

του '25 έγιναν πραγματικότητα με την εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος, έπειτα από την κατάλυση των κοινοβουλευτικών θεσμών²⁸.

²⁸ Μανόλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης – Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 99-100

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η Αβασίλευτη Δημοκρατία στην πράξη

3.1 Βενιζέλος-Βενιζελικοί

Ο αυτοεξόριστος Ελευθέριος Βενιζέλος αναγνωριζόταν ως αυθεντία από τον χώρο του, ο ίδιος βέβαια δεν φαίνεται να ήταν απόλυτα ενθουσιασμένος από την πολιτειακή μεταβολή. Φυσικά, με διαβήματά του προέτρεπε, ήδη από τις αρχές Φεβρουαρίου του 1923, την επαναστατική κυβέρνηση να αποφύγει κάθε σκέψη για δικτατορική εκτροπή και να διεξαγάγει εκλογές το συντομότερο δυνατόν.

Εκείνες προκηρύχθηκαν στις 18 Νοεμβρίου του 1923 για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης, όπως είχε προτείνει ο Βενιζέλος. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, ως υπουργός Εσωτερικών είχε αναλάβει την κατάρτιση ενός, εξόχως ευνοϊκού, νέου εκλογικού νόμου, που με σιγουριά θα αναδείκνυε μία βουλή φιλικά διακείμενη προς την επανάσταση²⁹.

Στην πορεία προς την εκλογική αναμέτρηση, μεσολάβησε ένα σημαντικό γεγονός. Πιο συγκεκριμένα, τη νύχτα της 21^{ης} προς 22^{ας} Οκτωβρίου, φρουρές σε κάποιες επαρχιακές πόλεις στασίασαν με στόχο να αποφευχθεί μία πολιτειακή μεταβολή. Το ασυνήθιστο της υποθέσεως ήταν ότι οι επικεφαλής του κινήματος ήταν δύο βενιζελικοί αξιωματικοί, οι Γεώργιος Λεοναρδόπουλος και Παναγιώτης Γαργαλίδης, που δεν είχαν εισέλθει στην επαναστατική ομάδα και διατηρούσαν έτσι δεσμούς με βασιλόφρονες, όπως ο Ιωάννης Μεταξάς.

Η αποτυχημένη προσπάθεια επιβολής του κινήματος, προξένησε μαζικές εκκαθαρίσεις των ενόπλων δυνάμεων από βασιλόφρονες έως μετριοπαθείς φιλελεύθερους. Άνοιξε, βέβαια, και το δρόμο για την οριστική κατάργηση της βασιλείας. Για ακόμη μία φορά η παρέμβαση του Βενιζέλου ήταν καθοριστική και έτσι οι εκλογές αναβλήθηκαν για τρεις εβδομάδες, για τις 16 Δεκεμβρίου, χωρίς τη συμμετοχή της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία είχε αποφασίσει να μην συμμετάσχει σε αυτές.

Το Κόμμα των Φιλελευθέρων έφερε μία συλλογική μεν, ετερόκλητη δε ηγεσία. Συνυπήρχαν ο στρατηγός Παναγιώτης Δαγκλής, ο Γεώργιος Καφαντάρης, ο Θεμιστοκλής Σοφούλης και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Αυτό τους προσέφερε την νίκη, που συνεπαγόταν με την κατάληψη 250 εκ των 397 εδρών. Στην αντίπερα όχθη, τα πιο ριζοσπαστικά βενιζελογενή κόμματα με εκδηλωμένη την πρόθεση τους για την αβασίλευτη Δημοκρατία, όπως η Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι με επικεφαλής τον Γεώργιο Ρούσσο, διεκδίκησαν σημαντικό αριθμό εδρών, ο οποίος έφθασε τους 120.

Τρεις ημέρες μετά από την εκλογική διαδικασία, στις 19 Δεκεμβρίου 1923, η Επανάσταση εξανάγκασε τον Γεώργιο Β' σε αποχώρηση από την Ελλάδα. Ξεκινάει

²⁹ Στο ίδιο, σ. 123-224

έτσι η περίοδος της εξορίας του, η οποία έμελλε να κρατήσει έως το 1935, οπότε και επανήλθε στο θρόνο μετά το δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου.

Το εκλογικό αποτέλεσμα, πάντως, καθιστούσε με ακριβή σαφήνεια ότι το πολιτειακό ζήτημα θα έθετε την ενότητα του Κόμματος των Φιλελευθέρων σε κίνδυνο³⁰. Αυτό πράγματι συνέβη αφού το μεν μεγαλύτερο τμήμα του κόμματος, παρέμεινε σχετικά κοντά με την άποψη του Βενιζέλου για ομαλή μετάβαση προς την αβασίλευτη δημοκρατία και πάντως σίγουρα με δημοψήφισμα, ενώ ένα μικρότερο τμήμα του κόμματος με κύριο εκφραστή του τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου επεδίωξε –και με τη συνδρομή αξιωματικών, όπως ο Γεώργιος Κονδύλης- την αμεσότερη λύση με την εκθρόνιση της Δυναστείας με απλή απόφαση της Βουλής και επικυρωτικού τύπου δημοψήφισμα.

Λίγες ημέρες μετά την έλευση του νέου έτους (4 Ιανουαρίου 1924), κατέφθασε ύστερα από πρόσκληση του επαναστατικού καθεστώτος, πλειάδας αξιωματικών και μέρους της συλλογικής ηγεσίας ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην Ελλάδα και στις 11 Ιανουαρίου ανέλαβε την πρωθυπουργία³¹.

Οι λόγοι που τον ώθησαν προς αυτή του την απόφαση σχετίζονταν με την επιδίωξη του για μία ήπια διαχείριση του πολιτειακού, είτε δηλαδή με την προσπάθεια διατήρησης της μοναρχίας, είτε με την προσπάθεια για ομαλή μεταβολή προς την Αβασίλευτη. Για τη μορφή του πολιτεύματος επιθυμούσε να αποφασίσει ο λαός μέσω δημοψηφίσματος, το οποίο θα είχε διπλό ερώτημα: από την μία για τη μορφή του πολιτεύματος και από την άλλη για την διατήρηση ή μη της δυναστείας του Οίκου του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν-Σόντερμπουργκ-Γκλύξμπουργκ³².

Εκεί ωστόσο βρήκε απέναντί του μία αδιάλλακτη τάση, που ήδη από τις εκλογές του προηγούμενου μήνα είχε λάβει ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό. Επιπλέον, επιδίωξη του ήταν η εκλογή μίας νέας ηγεσίας για το Κόμμα των Φιλελευθέρων, ώστε να διατηρηθεί η ενότητα που είχε τεθεί εν αμφιβόλω λόγω των συνεχιζόμενων εντάσεων στους κόλπους του.

Αφού οι Παπαναστασίου και Κονδύλης, μαζί με τους κυριότερους ακόμη αδιάλλακτους αντέδρασαν, επανετίμησε την κατάσταση και αποφάσισε να αποχωρήσει ξανά για το εξωτερικό. Είχε μεσολάβησει, ταυτόχρονα και μία ελαφριά καρδιακή αρρυθμία με αποτέλεσμα την λιποθυμία του, που τον είχε κάνει να σκεφτεί πιο συνεσταλμένα και να λάβει την απόφασή του για παραίτηση από την πρωθυπουργία³³.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1924 ανέλαβε την πρωθυπουργία ένας από τους ηγέτες του βενιζελικού χώρου, ο Γεώργιος Καφαντάρης έχοντας υποδειχθεί από τον Βενιζέλο. Ακολουθώντας την θέση του για το πολιτειακό, συνέχισε την πολιτική του και κατάφερε να πείσει την εθνοσυνέλευση στην έγκριση της προκήρυξης ενός διπλού

³⁰ G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1043

³¹ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τόμος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 26

³² G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1056

³³ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 238-240

δημοψηφίσματος. Συνέπεια αυτού, ήταν η αποχώρηση της Δημοκρατικής Ένωσης από τη συζήτηση για την ψηφοφορία της πρότασης. Λίγες ημέρες αργότερα θα δεχθεί την επίσκεψη από δύο συνταγματάρχες (Σπυρίδων Βουτσινάς και Ανδρέας Λάγγουρας) που θα τον πείσουν για την επιβολή της αβασίλευτης δημοκρατίας³⁴.

Θα αρνηθεί και θα σπεύσει να προσεγγίσει τον Βενιζέλο για να λάβει την στήριξη του, ώστε να μπορέσει να διαχειριστεί την κατάσταση. Εντούτοις, δε θα καταφέρει να λάβει κάποια στήριξη από εκείνον καθώς θα αποχωρήσει εκ νέου από την Ελλάδα για το εξωτερικό, με την προοπτική της μόνιμης επανεγκατάστασης. Στις 8 Μαρτίου του 1924 θα υποβάλλει με τη σειρά του την παραίτηση από την πρωθυπουργία.

Ο αντιβασιλέας – ναύαρχος Παύλος Κουντουριώτης αντιλαμβανόμενος την διαμορφωθείσα κατάσταση, θα πάρει τότε την απόφαση να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Εκείνος, στις 12 Μαρτίου θα λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και θα σχηματίσει κυβέρνηση, διορίζοντας τον Γεώργιο Κονδύλη ως υπουργό Στρατιωτικών και τον Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο ως υπουργό Ναυτικών και κάνοντας την Πηνελόπη Δέλτα να γράψει στο ημερολόγιο της: «*Ο Βενιζέλος έφυγε, οι στρατιωτικοί επικρατούσαν, με τον Παπαναστασίου ως μαριονέτα-πολιτικό αρχηγό*», δείχνοντας με τον πλέον άμεσο τρόπο πως η επίδραση του στρατού είχε αλλάξει τα δεδομένα, που ούτε ο ίδιος ο «Μεσσίας», όπως χαρακτηριζέτο ο Βενιζέλος από τους οπαδούς του, μπορούσε να αλλάξει τον ρουν των γεγονότων³⁵.

Εκείνη την ημέρα έμελλε να πραγματοποιηθεί η καθοριστική σύγκληση της κοινοβουλευτικής ομάδας, από την οποία εν συνεχεία θα προέκυπτε η πολυδιάσπαση του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Η γραμμή του Καφαντάρη θα προχωρούσε προς την σύσταση του Κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, με 100 περίπου βουλευτές στις τάξεις της, με τις θέσεις που είχε τόσο ο Βενιζέλος, όσο ο Καφαντάρης στο βραχύβιο διάστημα των κυβερνήσεων τους, ως ιδεολογικό πυρήνα. Από την άλλη συστάθηκε το Κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατικών με περίπου σαράντα βουλευτές στις τάξεις του και αρχηγό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, που δεν ήταν αρνητικός για την περίπτωση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Τέλος, το Κόμμα των Φιλελευθέρων υπερψήφισε τον Θεμιστοκλή Σοφούλη ως αρχηγό του, που σταδιακά άρχισε να εκδηλώνει την αποδοχή της πιθανής έκπτωσης της δυναστείας από την ίδια τη Βουλή.

Αυτό συνέβη την 25^η Μαρτίου 1924, όταν η Δ΄ Εθνοσυνέλευση αποφάσισε την εγκαθίδρυση αβασίλευτου πολιτεύματος με μονομερή απόφαση της Εθνοσυνέλευσης, στην οποία δεν συμμετείχαν τα φιλοβασιλικά κόμματα. Η υπερψήφιση της καθαίρεσης της δυναστείας, ήταν απόρροια μίας συμβιβαστικής πρότασης που προτάθηκε και υποστηρίχθηκε από τον Σοφούλη. Με μόνον 283 παρόντες βουλευτές, ελήφθη η απόφαση καθαίρεσης της βασιλικής οικογένειας και ανακήρυξης της αβασίλευτης δημοκρατίας³⁶. Για να ισχύσει και συνταγματικά η απόφαση αυτή, έπρεπε να διεξαχθεί δημοψήφισμα στις 13 Απριλίου.

³⁴ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 132-133

³⁵ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 888-890

³⁶ G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1058

Μετά την διεξαγωγή του επικυρωτικού δημοψηφίσματος και την ψήφιση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας του 69.98% των ψήφων, ακόμη και με πιθανή νοθεία, η πολιτειακή αλλαγή ήταν πραγματικότητα. Εντούτοις καθ' όλη τη διάρκεια της υπόστασής της θα παρέμενε υπό σθεναρή αμφισβήτηση, κυρίως λόγω των συνθηκών κατά τις οποίες επικράτησε, με βάσει τις οποίες ουδείς από την αντιβενιζελική παράταξη είχε την απόλυτη ελευθερία για να την προασπίσει³⁷.

Παράλληλα, η κυβέρνηση Παπαναστασίου εισήγαγε νομοθετικό διάταγμα για την ποινικοποίηση της φιλοβασιλικής προπαγάνδας, ο Ιωάννης Μεταξάς αποδέχθηκε το αποτέλεσμα – και την ίδια στιγμή εξασφάλισε την επάνοδο του από την εξορία-, ενώ ο Βενιζέλος από το εξωτερικό το χαιρέτισε με θέρμη.

Την 1^η Μαΐου ο ναύαρχος Κουντουριώτης ανέλαβε την Προεδρία της Δημοκρατίας. Ο βίος της κυβέρνησης Παπαναστασίου δεν κράτησε αρκετά, καθώς μετά την παραίτηση του Κονδύλη (10 Ιουνίου), το ένα μετά το άλλο από τα μέλη της κυβέρνησής του παραιτούνταν, ενώ με την απόσυρση της στήριξης των Μιχαλακόπουλου-Γονατά, ο Παπαναστασίου αναγκάστηκε να παραιτηθεί από πρωθυπουργός (19 Ιουλίου). Τον διαδέχθηκε στην πρωθυπουργία ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, που μη καταφέροντας να ελέγξει τον στρατό, έμεινε κάτι λιγότερο από τρεις μήνες στην εξουσία (24 Ιουλίου-1 Οκτωβρίου 1924).

Εκείνος που δημιούργησε την κυβέρνηση που «μακροημέρευσε», εν συγκρίσει με τους δύο προκατόχους του ήταν ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Με την υποστήριξη των κομμάτων Καφαντάρη, Σοφούλη, Γονατά και Κονδύλη ανέλαβε πρωθυπουργός μίας κυβέρνησης ευρύτερης συνεργασίας. Παρόλα ταύτα, διόρισε τον Γεώργιο Κονδύλη στην θέση του υπουργού Εσωτερικών, θέτοντας κατά κάποιον τρόπο την κυβερνητική του θητεία σε κίνδυνο, καθώς οι πιέσεις των στρατιωτικών επενεργούσαν δια μέσου αυτού στη νέα κυβέρνηση.

Ο Κονδύλης, τον επόμενο χρόνο δημιούργησε μία παραστρατιωτική οργάνωση, τα Τάγματα Κυνηγών και προετοίμαζε το έδαφος για δικτατορία. Μάταια, όμως. Ο Θεόδωρος Πάγκαλος προέβη σε στρατιωτικό κίνημα (25-26 Ιουνίου 1925) και ανέλαβε ο ίδιος Πρωθυπουργός, μετά την πτώση της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου, που απέτυχε να αποτρέψει το κίνημα του Πάγκαλου. Η δικτατορία έμελλε να λάβει «κοινοβουλευτικό μανδύα»³⁸ έπειτα από την προτροπή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου στους βουλευτές του για την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης προς τον Πάγκαλο, ώστε να επισπευσθεί η διαδικασία της εκπόνησης Συντάγματος.

Μετά την παραίτηση του Παύλου Κουντουριώτη από την Προεδρία της Δημοκρατίας (15 Μαρτίου 1926), διεξήχθησαν προεδρικές εκλογές, στις οποίες ο Πάγκαλος έλαβε το 93,31% και ανέλαβε την προεδρία. Όμως, ο Κονδύλης τον ανέτρεψε στις 21 Αυγούστου 1926 και έγινε μεταβατικός πρωθυπουργός, έως ότου διεξήχθησαν οι εκλογές της 7^{ης} Νοεμβρίου του ίδιου έτους.

Αυτές ήταν και οι πρώτες εκλογές όπου εφαρμόστηκε η απλή και «άδολη» αναλογική, ενώ για πρώτη φορά διενεργήθηκε εκλογική αναμέτρηση με ψηφοδέλτιο αντί του

³⁷ Σ. Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2017, σ. 72

³⁸ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 135

σφαιριδίου³⁹. Πέντε κόμματα, από τις δύο παρατάξεις κάλυψαν τις έδρες του νέου κοινοβουλίου. Η εκλογική συμμαχία των Προοδευτικών Φιλελεύθερων του Καφαντάρη και των Συντηρητικών Δημοκρατικών έλαβε το μεγαλύτερο ποσοστό της τάξεως του 31,63%, ενώ ακολούθησαν τα δύο αντιβενιζελικά κόμματα, που κατέβαιναν αυτόνομα: το Λαϊκό Κόμμα με αρχηγό τον Παναγή Τσαλδάρη που έλαβε 20,27% και το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά που έλαβε ποσοστό της τάξεως του 15,76%. Η Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου έλαβε μόλις το 6,48% του εκλογικού σώματος.

Όπως γίνεται αντιληπτό, κανένα από τα κόμματα αυτά δεν κατάφερε να πλειοψηφήσει και αναζητήθηκε η λύση μίας οικουμενικής κυβέρνησης, υπό την συνέργεια και των πέντε κομμάτων, που συμμετείχαν σ' αυτή. Με αυτό τον τρόπο το ΚΚΕ ήλθε σε θέση αξιωματικής αντιπολίτευσης. Όπως γνωστοποίησε και η κεντρία εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» (φύλλο 4^{ης} Δεκεμβρίου 1926) η νέα κυβέρνηση που συγκροτήθηκε με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, έφερε σε υπουργικές θέσεις και τους πέντε αρχηγούς. Ο Γεώργιος Καφαντάρης ανέλαβε υπουργός των Οικονομικών, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος υπουργός των Εξωτερικών, ο Παναγής Τσαλδάρης υπουργός των Εσωτερικών, ο Ιωάννης Μεταξάς υπουργός της Συγκοινωνίας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου υπουργός της Γεωργίας. Παρά την αρχική –φαινομενικά- εύρυθμη λειτουργία της νέας κυβέρνησης, σύντομα το ένα μετά το άλλα τα κόμματα αποχώρησαν από αυτή, έχοντας νωρίτερα υπερψηφίσει το πρώτο Σύνταγμα της αβασίλευτης δημοκρατίας, κατά το οποίο –μεταξύ άλλων- προβλέπετο η ύπαρξη δύο νομοθετικών σωμάτων, της βουλής και της γερουσίας.

Ο βενιζελικός χώρος είδε το 1927 τον ηγέτη του, Ελευθέριο Βενιζέλο, να επιστρέφει στην Ελλάδα και να εγκαθίσταται στα Χανιά. Σταδιακά άρχισε να υπονομεύει τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Ζαΐμη και τον υπουργό Οικονομικών Γεώργιο Καφαντάρη και έτσι, εκδήλωσε το ενδιαφέρον του για επιστροφή στην πολιτική σκηνή.

Μετά την παραίτηση του Γεωργίου Καφαντάρη από την ηγεσία των Προοδευτικών Φιλελεύθερων (22 Μαΐου 1928) η επανασύσταση του ενιαίου Κόμματος των Φιλελευθέρων από τον ιδρυτή του έγινε πραγματικότητα⁴⁰.

Η κυβέρνηση Ζαΐμη παύθηκε και ο Βενιζέλος ανέλαβε την πρωθυπουργία της χώρας, στις 4 Ιουλίου 1928. Αμέσως επανέφερε το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα και προκήρυξε εκλογές για τις 19 Αυγούστου. Σε αυτές, το Κόμμα των Φιλελευθέρων θριάμβευσε και ο ευρύτερος «βενιζελικός» συνασπισμός συγκέντρωσε το 64% των ψήφων, καταλαμβάνοντας 226 έδρες σε σύνολο 250, εκ των οποίων οι 178 πιστοί βενιζελικοί. Την ίδια ώρα ο Αντιβενιζελικός χώρος έλαβε το 33% των ψήφων του εκλογικού σώματος και εξέλεξε μόλις 24 βουλευτές, εκ των οποίων οι 19 του Λαϊκού Κόμματος.

Το 1929 διενεργήθηκαν οι πρώτες εκλογές για την ανάδειξη της Γερουσίας, όπου το Κόμμα των Φιλελευθέρων πήρε το 54,58% και το Λαϊκό Κόμμα το 19,05%. Τέλος του ίδιου έτους, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης εξελέγη νέος Πρόεδρος της Δημοκρατίας.

³⁹ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 28

⁴⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 53

Η τετραετία της κυριαρχίας των Φιλελευθέρων, μπορεί να λάβει πολλούς χαρακτηρισμούς. Εις εξ αυτών σίγουρα είναι ο «εκσυγχρονισμός», αλλά και εκείνος που ο ίδιος ο Βενιζέλος ομολόγησε, λόγω της συντριπτικής υπεροχής του στο κοινοβούλιο, βάσει του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος: «κοινοβουλευτική δικτατορία»⁴¹. Σε κάθε περίπτωση η τετραετία 1928-1932 ήταν μία κοινοβουλευτικά σταθερή περίοδος, που σε καμία περίπτωση δεν προεξοφλούσε τα μετέπειτα γεγονότα.

Μία ακόμη σημαντική στιγμή της τετραετίας υπήρξε ομολογουμένως η ορκωμοσία των βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος στο Σύνταγμα του 1927, πράξη που ουσιαστικώς ισοδυναμούσε με αναγνώριση της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Τέλος, μία κίνηση που δεν ευοδώθηκε σχετίζεται με την ατελέσφορη – εν τέλει – πρόταση του Ελευθερίου Βενιζέλου, το 1929, για τη διενέργεια νέου δημοψηφίσματος για το πολιτειακό. Ήταν μία ιδανική στιγμή για τον Βενιζέλο, αφού η δυναστεία δεν είχε κανέναν εκπρόσωπό της στην Ελλάδα, ενώ ο ίδιος είχε ευρύτατη πλειοψηφία και στα δύο νομοθετικά σώματα. Ο Παναγής Τσαλδάρης δεν δέχθηκε να διενεργήσει το δημοψήφισμα και επέμεινε στην εσωτερική ειρήνευση και σταθεροποίηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας⁴².

Πριν το τέλος της τετραετίας, στις 21 Μαΐου του 1932 ο Βενιζέλος υπέβαλε την παραίτησή του και ανέλαβε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (26 Μαΐου), ωστόσο ο Βενιζέλος επανήλθε στην πρωθυπουργία λίγες ημέρες αργότερα και πέραν όλων των άλλων θεσμοθέτησε αναλογικό εκλογικό σύστημα, ώστε να μην υποστεί σημαντικές απώλειες κατά την εκλογική αναμέτρηση που ερχόταν.

Αποτέλεσμα αυτού, τον Σεπτέμβριο του 1932 οπότε και διενεργήθηκαν οι εκλογές, με πολυδιασπασμένο τον βενιζελικό χώρο, να φέρουν το Κόμμα των Φιλελευθέρων μπροστά με 98 έδρες, ενώ το Λαϊκό Κόμμα κατέλαβε 95. Ακολούθησαν οι Προοδευτικοί του Καφαντάρη με 15 έδρες, το Κομμουνιστικό Κόμμα με 10 έδρες, το Αγροτικό-Εργατικό, όπως ονομαζόταν πλέον το κόμμα του Παπαναστασίου με 8 έδρες και το Εθνικό Ριζοσπαστικό του Κονδύλη με 6 έδρες.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 57

⁴² G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1144

3.2 Λαϊκό Κόμμα-Αντιβενιζελικοί

Μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την δίκη-εκτέλεση των έξι, ο αντιβενιζελικός χώρος εισήλθε στην περίοδο της ανασυγκρότησής του. Επιπλέον, η εκθρόνιση του Γεωργίου Β' συνέβαλε σε μία απόσταση της επαφής του χώρου με τα κοινοβουλευτικά, έως τις εκλογές του 1926, λόγω και της αποχής του από την εκλογική αναμέτρηση του Δεκεμβρίου 1923.

Καταρχάς, η κατάσταση που είχε βρεθεί ο αντιβενιζελισμός ήταν απόρροια και των κατηγοριών που ασκήθηκαν στη δίκη των έξι. Με αυτό εννοείται ότι η προσώρας διάλυση του Λαϊκού Κόμματος ήταν απότοκο των ευθυνών του αρχηγού του και εκτελεσθέντος, Δημητρίου Γούναρη. Επ' αυτού μπορεί να συναχθεί ότι ο Ιωάννης Μεταξάς, που ούτως ή άλλως δεν έφερε καμία ευθύνη για την κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας και την είχε προβλέψει από νωρίς, μπόρεσε να δημιουργήσει με σχετική ευκολία -και ιδιαίτερα μετά την αναγνώριση του πολιτειακού- το δικό του αντιβενιζελικό, Κόμμα των Ελευθεροφρόνων⁴³.

Ωστόσο σύντομα ξεκίνησε μία διαδικασία για την επανένωση του Λαϊκού Κόμματος και έως τον Μάιο του 1924 ο Παναγής Τσαλδάρης είχε εκλεγεί πρόεδρος του κόμματος⁴⁴.

Στους κόλπους του κόμματος επικρατούσε εξ αρχής η ιδέα ότι βασιλικός θεσμός ταίριαζε περισσότερο στην Ελλάδα καθώς από την μία, ο αρχηγός του κράτους ως ισόβιος έδινε μία σταθερότητα και μία εγγύηση για το μέλλον, από την άλλη δεν όφειλε σε κανέναν το αξίωμα και έφερε μία μεγαλύτερη αξιοπιστία. Μάλιστα, όταν το Νοέμβριο του 1925 είχε συγκληθεί συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών με τη συμμετοχή και του Τσαλδάρη, εκείνος δεν αναγνώρισε την αβασίλευτη δημοκρατία και απείλησε ανοιχτά για διενέργεια νέου δημοψηφίσματος.

Μολαταύτα, όπως φαίνεται και από την ιστορία των εκλογικών αναμετρήσεων του μεσοπολέμου, σημαντικό για να λάβει ένα κόμμα την υποστήριξη της διόλου ευκαταφρόνητης μερίδας των προσφύγων ήταν η σαφής αναγνώριση του πολιτειακού. Έτσι, ο Τσαλδάρης αν και επεδίωκε τεχνηέντως να μιλάει για εξομάλυνση και εσωτερική ηρεμία, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο μια κάποια πίστη στη δημοκρατική νομιμότητα, έπρεπε να δηλώσει με περισσότερη σαφήνεια ότι έχει απόλυτη πίστη στην αβασίλευτη δημοκρατία.

Μετά την εκλογική αναμέτρηση της 25^{ης} Σεπτεμβρίου 1932 και την επαύξηση των ποσοστών του αντιβενιζελικού χώρου, εκλήθη σε συνομιλία από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Αλέξανδρο Ζαΐμη και τον διαβεβαίωσε ότι αναγνωρίζει ως νόμιμο το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας. Επιπλέον εξέφραζε ανοιχτά ότι δεν έφερε επιφυλάξεις για το πολιτειακό ζήτημα.

Όταν ο Πρόεδρος του ζήτησε και έγγραφη δήλωση, όπου θα αναγνωριζόταν και επίσημα από μέρους του Λαϊκού Κόμματος ότι η αβασίλευτη δημοκρατία ήταν τελεσιδίκως η πολιτειακή αναφορά και για το κόμμα του, ο Τσαλδάρης αρνήθηκε

⁴³ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 53

⁴⁴ G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1096-1097

καταρχάς να την αποστείλει, αφού μετά από κομματική συνεννόηση δεν επιθύμησε να υποκύψει στον εκβιασμό που του έκανε ουσιαστικά ο Βενιζέλος, για να αναγνωρίσει το πολίτευμα με τον πλέον επίσημο τρόπο⁴⁵. Η σχετική επιστολή είχε προσυνηχθεί από τους Καφαντάρη – Παπαναστασίου, υπό την έγκριση του Βενιζέλου και ήταν σίγουρο ότι η κομματική βάση των «θερμόαιμων» οπαδών του αντιβενιζελισμού δε θα την αποδεχόταν.

Όμως, ο Παναγής Τσαλδάρης αντιλαμβανόμενος την σημαντικότητα της πράξης έστειλε μία επιστολή όπου ανέφερε αρχικώς την άρνηση του να αναγνωρίσει το πολίτευμα αφού, όπως έγραφε, το γεγονός της ορκωμοσίας του κόμματός του στη Βουλή του 1928 συνεπαγόταν πίστη στο Σύνταγμα που διείπε την αβασίλευτη δημοκρατία. Ο Ζαΐμης, μη δεχόμενος ως επαρκή την επιστολή, του ζήτησε να αποστείλει νέα επιστολή με πιο συγκεκριμένη απάντηση.

Την 3^η Οκτωβρίου ο Τσαλδάρης απέστειλε την σχετική επιστολή όπου επισήμανε την ανεπιφύλακτη πίστη και αναγνώριση εκ μέρους του Λαϊκού Κόμματος στην αβασίλευτη δημοκρατία και την οριστική αναγνώριση του «καθεστωτικού ζητήματος»⁴⁶. Έτσι, αφού ικανοποιήθηκε η βενιζελική παράταξη, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας με διάγγελμα που απηύθυνε στον ελληνικό λαό και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης (4 Οκτωβρίου 1932), ενημέρωνε για το γεγονός.

Ένα μήνα αργότερα, στις 4 Νοεμβρίου 1932, ο Τσαλδάρης σχημάτιζε την πρώτη του κυβέρνηση έχοντας στο πλάι του τον Ιωάννη Μεταξά και τους Γεώργιο Κονδύλη-Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο, που είχαν πλέον αποχωρήσει οριστικά από τον βενιζελισμό. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη είχε λάβει αρχικά ψήφο ανοχής από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, όμως η άρση της στήριξης του στις αρχές Ιανουαρίου του 1933 έφερε την προκήρυξη εκλογών για την 5^η Μαρτίου 1933.

Η νίκη της αντιβενιζελικής παράταξης («Ηνωμένη Αντιπολίτευσις») με 136 έδρες έναντι 110 εδρών του Κόμματος των Φιλελευθέρων και η συνεπακόλουθη - αποτυχημένη- πραξικοπηματική κίνηση του Νικόλαου Πλαστήρα (πρωινές ώρες της 6^{ης} Μαρτίου), συνέτειναν στην μείωση των μετριοπαθών φωνών εντός του κόμματος και την επανεμφάνιση προσωπικοτήτων που επιζητούσαν την επαναφορά της βασιλείας.

Μάλιστα, ο Γεώργιος σε συνέντευξή του στην εφημερίδα «Ελεύθερον Βήμα» (23 Απριλίου 1933), τόνιζε ότι το πολιτικό στερέωμα είχε χάσει την αποτελεσματικότητά του και εμφανιζόταν έτοιμος να επανέλθει στον θρόνο του⁴⁷.

Βέβαια, εντός των εσωκομματικών κόλπων της αντιβενιζελικής παράταξης υπήρχε μία πανσπερμία απόψεων, καθώς ο μεν αρχηγός Παναγής Τσαλδάρης ήταν μετριοπαθής, οι δε –νέοι- σύμμαχοι Κονδύλης και Χατζηκυριάκος εμφανίζονταν πλέον ενάντιοι της αβασίλευτης δημοκρατίας για την οποία εννέα χρόνια νωρίτερα μάχονταν σθεναρά και η οποία κατά τη γνώμη τους είχε αποτύχει, ενώ από την άλλη ο Ιωάννης Μεταξάς, που ήδη από τον Απρίλιο του 1924 είχε αναγνωρίσει το νέο πολιτειακό καθεστώς,

⁴⁵ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 566-569

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 570-571

⁴⁷ Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 174

εμφανιζόταν συλλήβδην ενάντια στην κοινοβουλευτική δημοκρατία και είχε εμφανώς θετικές απόψεις για δικτατορικά καθεστώτα.

Από πλευράς των πιο προβεβλημένων στελεχών του αντιβενιζελικού χώρου, ο Ιωάννης Ράλλης ήταν φανατικά υπέρμαχος της παλινόρθωσης, ενώ άλλοι βρίσκονταν στην μετριοπαθή γραμμή του Τσαλδάρη (Δημήτριος Μάξιμος, υπουργός Εξωτερικών – Γεώργιος Πεσμαζόγλου, υπουργός Οικονομικών) και κάποιοι, όπως ο Ανδρέας Στράτος και ο Πέτρος Ράλλης είχαν δώσει εμφανή υποστήριξη στο αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα.

Στις 10 Μαρτίου 1933 ορκίστηκε μία αμιγώς αντιβενιζελική κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη. Σ' αυτήν, λόγω και της συνεισφοράς του στο εκλογικό αποτέλεσμα των απερχόμενων εκλογών, συμμετείχε ως υπουργός Στρατιωτικών ο Γεώργιος Κονδύλης και ήταν πλέον περισσότερο προετοιμασμένος να απαλλάξει τον στρατιωτικό πυρήνα από βενιζελικά στοιχεία, ώστε να προετοιμάσει μία επικείμενη παλινόρθωση της βασιλείας.

Ο Τσαλδάρης είχε, πλέον, γίνει πολιτικός όμηρος τόσο του Μεταξά όσο του Κονδύλη⁴⁸. Και αυτό φάνηκε άμεσα με την υπουργοποίηση του Κονδύλη, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και με την κίνηση του Μεταξά να καταθέσει στη Βουλή πρόταση ποινικής δίωξης προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο (11 Μαΐου), που είχε υπογραφεί από μέρους και βουλευτών του Λαϊκού Κόμματος, με την κατηγορία της ηθικής αυτουργίας στο κίνημα Πλαστήρα της 6^{ης} Μαρτίου.

Το καλοκαίρι του 1933 η κατάσταση με τις δύο αντιμαχόμενες πολιτικές παρατάξεις, εκτραχύνεται εντελώς. Πραγματοποιείται δολοφονική επίθεση εναντίον του Βενιζέλου⁴⁹ (6 Ιουνίου) απ' την οποία σώζεται ως εκ θαύματος ο κρητικός πολιτικός, σκοτώνεται ο οδηγός του και τραυματίζεται σοβαρά η γυναίκα του, ενώ συλλαμβάνεται για την απόπειρα ο αντιβενιζελικός Διοικητής της Ασφάλειας Αθηνών, Ιωάννης Πολυχρονόπουλος.

Σχεδόν δύο μήνες αργότερα, στις 9 Αυγούστου έρχεται και το δεύτερο σημαντικό γεγονός: ο Γεώργιος Κονδύλης αποστρατεύει όσους αξιωματικούς συμμετείχαν στο αποτυχημένο κίνημα του Πλαστήρα, δείχνοντας προς τα πού επιθυμεί να κινήσει την κατάσταση, με την συνεπακόλουθη επιδίωξη της παλινόρθωσης της Βασιλείας.

⁴⁸ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαρρέσεων: 3ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 55

⁴⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η δολοφονική απόπειρα της Λεωφόρου Κηφισίας» στο: Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Τεύχος Β', Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2019, σ. 160-161

3.3 Τα κινήματα της δεκαετίας του '30 και η πτώση της αβασίλευτης Δημοκρατίας

Τα αποτελέσματα της εκλογικής αναμέτρησης της 5^{ης} Μαρτίου 1933 έφεραν ουσιαστικά, σχεδόν μία ισοψηφία των δύο παρατάξεων, όμως το πλειοψηφικό σύστημα λειτούργησε θετικά για την αντιβενιζελική παράταξη⁵⁰.

Ο Πλαστήρας, μη έχοντας την διάθεση να αποδεχθεί το αποτέλεσμα και –κατά πως φάνηκε, ύστερα- χωρίς την σχετική συγκατάθεση του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου, προέβη σε στρατιωτικό πραξικόπημα που απέτυχε να εγκαθιδρύσει δικτατορική κυβέρνηση, η οποία θα έκοβε τον δρόμο σε μία κυβέρνηση της αντιβενιζελικής παράταξης. Ακολούθως, δημιουργήθηκε μία κυβέρνηση αντιστρατήγων υπό τον Αλέξανδρο Οθωναίο ώστε να υπάρξει η ομαλή μετάβαση για τον σχηματισμό της αυτοδύναμης κυβέρνησης Τσαλδάρη.

Με τον σχηματισμό αυτής και όσα επακολούθησαν, έγινε σαφές ότι η κατάσταση του πολιτειακού θα ετίθετο πλέον πιο φανερά και απροκάλυπτα από τους ακραίους αντιβενιζελικούς.

Ο Βενιζέλος είχε χάσει ακόμη και το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου στη Βουλή, αφού στην απολογία του τον Μάιο δεν τον άφησαν καν να ολοκληρώσει το λόγο του, ενώ η δολοφονική απόπειρα εναντίον του (και της γυναίκας του, Έλενας) το βράδυ της 6^{ης} Ιουνίου 1933 έδιναν τον τόνο των μετέπειτα γεγονότων. Οι αρχηγοί των υπόλοιπων βενιζελογενών κομμάτων άρχισαν να συζητούν την προοπτική ένοπλης σύρραξης, ενώ οργανώσεις τύπου Δημοκρατικής Άμυνας δημιουργούνταν σε μέρη όπου ο βενιζελισμός είχε αξιόμαχο προσωπικό.

Οι προετοιμασίες για μία νέα πραξικοπηματική κίνηση, αυτή τη φορά υπό την βέβαιη έγκριση του Ελευθέριου Βενιζέλου και με τη σύμπνοια της απολύτου πλειοψηφίας των βενιζελικών, είχε ως αποτέλεσμα το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935.

Μέχρι τότε μεσολάβησαν κάποια σημαντικά γεγονότα, με ιδιαίτερη σημασία για την επιμονή από πλευράς Βενιζέλου στην πραγματοποίηση του κινήματος. Τα κυριότερα από αυτά ήταν: η οσμή της κυβερνητικής συγκάλυψης στην απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου μέσα από τις συνεχείς αναβολές της εκδίκασης της υπόθεσης, η υπουργική θητεία των Γ. Κονδύλη και Α. Χατζηκυριάκου στα υπουργεία Στρατιωτικών και Ναυτικών και οι μαζικές αποτάξεις βενιζελικών στρατιωτικών που ακολούθησαν, η δημιουργία ευνοϊκού κλίματος για παλινόρθωση της μοναρχίας, οι αλλαγές του ορίου των εκλογικών περιφερειών μέσω νέου εκλογικού νόμου και οι φήμες για επικείμενη φιλοβασιλική, πραξικοπηματική δικτατορία στα μέσα του 1934 υπέρ της επαναφοράς της Βασιλείας⁵¹.

Μέσα σε όλα αυτά, η ακύρωση από το Εκλογοδικείο της Θεσσαλονίκης της εκλογής των είκοσι βουλευτών της περιοχής στις αρχές του Ιουνίου 1933 έδινε την ελπίδα στον Τσαλδάρη ότι θα μπορούσε, επικρατώντας σε αυτές, να λάβει την απόλυτη πλειοψηφία και στα δύο νομοθετικά σώματα. Η εκλογική νίκη τον Ιούλιο, ωστόσο, των

⁵⁰ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 64-65

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 68-69

Φιλελευθέρων και στις 20 έδρες (κατέλαβε και τις δύο των αντιβενιζελικών) ανέπτυξε μία δυναμική στους κόλπους της βενιζελικής παράταξης.

Κατά τα επινίκια, ο Γεώργιος Καφαντάρης πρότεινε τη δημιουργία μίας οργάνωσης, η οποία θα έδινε μάχη για την υπεράσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η πρόταση του έγινε δεκτή από τον Βενιζέλο, ο οποίος ανέθεσε στον Αλέξανδρο Ζάννα τη διοίκηση της -υπό διαμόρφωση- στρατιωτικής οργάνωσης⁵².

Όμως, οι έριδες των διαφόρων στρατιωτικών ομάδων πέριξ του βενιζελισμού λειτουργούσαν ως τροχοπέδη κάθε ενέργειας, αφού αντί για ενότητα προάγετο ένας ανταγωνισμός όμορων δυνάμεων, που έφερε την παραίτηση του Ζάννα από την κινηματική οργάνωση. Στο εξής τον έλεγχο της επαναστατικής επιτροπής του βενιζελικού κινήματος θα αναλάμβανε ο Στυλιανός Γονατάς. Πρωτύτερα, βέβαια, ο Βενιζέλος και ο Πλαστήρας θα έρχονταν και πάλι κοντά, μετά από ένα διάστημα όπου οι σχέσεις τους είχαν ψυχρανθεί.

Το τελευταίο σημαντικό γεγονός της κοινοβουλευτικής περιόδου πριν το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 πραγματοποιήθηκε στα μέσα Οκτωβρίου 1934. Πιο συγκεκριμένα, με έναυσμα την προεδρική εκλογή οι υπαρχηγοί των Φιλελευθέρων, Θεμιστοκλής Σοφούλης και Στυλιανός Γονατάς, ενώ είχαν τη δυνατότητα να απειλήσουν ανοιχτά την κυβέρνηση ότι θα χρησιμοποιούσαν την πλειοψηφία των δύο νομοθετικών σωμάτων ώστε να εκλέξουν για Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Ελευθέριο Βενιζέλο αντί της επανεκλογής του Αλέξανδρου Ζαΐμη, προέβησαν σε μία συμβιβαστικού τύπου υποχώρηση⁵³.

Με αυτό τον τρόπο η επανεκλογή του Ζαΐμη προσέφερε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη την κατάργηση μερικών από τις διατάξεις του νέου εκλογικού νόμου, στον οποίο η βενιζελική παράταξη εναντιωνόταν. Αφού η δίκη για την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στα τέλη του 1934 αναβλήθηκε για ακόμη μία φορά, ο γηραιός πολιτικός παρείχε την οριστική έγκριση του κινήματος τον Ιανουάριο του 1935.

Η έκρηξη του στρατιωτικού κινήματος την 1^η Μαρτίου είχε ως στόχο την ματαίωση πιθανής παλινорθωτικής κίνησης από την πλευρά της κυβέρνησης των αντιβενιζελικών. Το κίνημα απέτυχε τους σκοπούς του, μεταξύ άλλων διότι απασχολούσε ένα ιδιαίτερα σημαντικό αριθμό αξιωματικών, οι οποίοι δεν έφεραν τις καλύτερες σχέσεις μεταξύ τους και έθεταν τον συντονισμό σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο, λόγω του ανταγωνισμού τους. Έτσι, το κίνημα κατεστάλη εύκολα από τον Γεώργιο Κονδύλη, αφού νωρίτερα φιλοκυβερνητικοί ψηφοφόροι είχαν εκφράσει, με διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας, την αντίθεσή τους στο κίνημα και είχαν φτάσει σε σημείο να κρεμάσουν ομοίωμα του Βενιζέλου.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν δίκες πολιτικών, εις εκ των οποίων αφορούσαν και τους Βενιζέλο-Πλαστήρα, που τους καταδίκασε ερήμην σε θάνατο, αλλά και στρατιωτικών, οι οποίοι μαζικά αποτάσσονταν. Πραγματοποιήθηκαν σειρά συλλήψεων πολιτικών του βενιζελικού χώρου και δύο εκτελέσεις: του αντιστρατήγου Αναστάσιου Παπούλα και του υποστρατήγου Μιλτιάδη Κοιμήση, που είχαν

⁵² Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 178

⁵³ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 70-71

κατηγορηθεί ως ηγέτες του κινήματος, λόγω της θέσης τους στη Δημοκρατική Άμυνα. Η εκτέλεσή τους πραγματοποιήθηκε στις 24 Απριλίου 1935, στην πίσω πλευρά του Νοσοκομείου Παίδων⁵⁴ και αρκετοί ιστορικοί θεώρησαν ως αντίποινα της εκτέλεσης των έξι, τον Νοέμβριο του 1922.

Σημαντικός αριθμός αξιωματικών του κινήματος κατάφερε να διαφύγει στο εξωτερικό, με την οικονομική συνδρομή της γυναίκας του Βενιζέλου, ακολουθώντας το ζεύγος που στις 11 Μαρτίου 1935 αποχωρούσε από τη Σούδα, με το θωρηκτό «Αβέρωφ», για το Παρίσι⁵⁵.

Ένα μήνα μετά το αποτυχημένο κίνημα η αβασίλευτη δημοκρατία όδευε προς το επίσημο φινάλε της, μέσω της κατάργησης της γερουσίας, της επιβολής και διατήρησης εντός σφοδρού στρατιωτικού νόμου και των δικαστικών αναμετρήσεων με όσους προκάλεσαν το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα. Στην δίκη της 5^{ης} Μαΐου, όπου και ανακοινώθηκε η απόφαση για ερήμην καταδίκη σε θάνατο των Βενιζέλου-Πλαστήρα, αθώωθηκαν τέσσερις από τους ηγέτες του βενιζελικού χώρου: ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο Γεώργιος Καφαντάρης, ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και ο Αλέξανδρος Μυλωνάς. Λίγες ημέρες έπειτα από τη δίκη, πραγματοποιήθηκε μερική αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών και η οριστική άρση του στρατιωτικού νόμου. Ταυτόχρονα, ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης έλαβε την απόφαση για την προσφυγή στις κάλπες και την εκλογή της νέας Εθνικής Συνέλευσης, για τις 9 Ιουνίου⁵⁶.

Η απόφαση του Θεμιστοκλή Σοφούλη για αποχή των Φιλελευθέρων από την εκλογική διαδικασία, λόγω και της διεξαγωγής των εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα, έφερε μία –σχεδόν– αμφίπλευρη νέα βουλή. Ο αντιβενιζελικός χώρος είδε το Λαϊκό Κόμμα σε συνεργασία με τον Κονδύλη («Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα») να λαμβάνει το 65,04%, ενώ τα αναφανδόν τοποθετούμενα κόμματα υπέρ της παλινόρθωσης (Μεταξά, Ράλλη, Στράτου) συνασπίστηκαν ως «Ένωση Βασιλοφρόνων» και έλαβαν 14,8%.

Ο Κονδύλης, που παρέμεινε υπουργός Στρατιωτικών της κυβέρνησης και είχε συνεργαστεί προεκλογικά με τον Τσαλδάρη, χωρίς να θέσουν συγκεκριμένο πλαίσιο για την επαναφορά της βασιλείας, τάχθηκε στις 21 Ιουνίου υπέρ της παλινόρθωσης και άσκησε όλη του την επιρροή επάνω στον Τσαλδάρη για να τον εξαναγκάσει να πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Όμως, πριν την πραγματοποίηση αυτού, οι αρχηγοί των τριών όπλων υποστράτηγος Παπάγος, υποναύαρχος Οικονόμου και υποπτέραρχος Ρέππας, έχοντας προσυνηνοθηθεί με τον Κονδύλη, αξίωσαν από τον Τσαλδάρη την αποκατάσταση της μοναρχίας, δίχως δημοψήφισμα.

Ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος υπέβαλε την παραίτησή του από πρωθυπουργός και τον αντικατέστησε άμεσα ο ίδιος ο Κονδύλης, επαναφέροντας το Σύνταγμα του 1911 και την Βασιλευομένη Δημοκρατία. Στις 11 Οκτωβρίου ανακηρύχθηκε αντιβασιλιάς και προκήρυξε δημοψήφισμα για τις 3 Νοεμβρίου, όπου με διαβλητό τρόπο ψηφίστηκε

⁵⁴ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σ. 460

⁵⁵ Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 1086-1088

⁵⁶ Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σ. 467

η παλινόρθωση από το 98% του εκλογικού σώματος και ο Γεώργιος Β' εκλήθη να ενθρονιστεί⁵⁷.

⁵⁷ Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 3ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 71-73

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το πολιτειακό ζήτημα ως μηχανισμός συσπείρωσης στον Βενιζέλο

Παρότι ο Κρητικός πολιτικός είχε έντονες επιφυλάξεις για την μετάβαση στην Αβασίλευτη Δημοκρατία, που τον έφεραν μάλιστα σε έντονη αντιπαράθεση με τον - παλαιό υπουργό του- Αλέξανδρο Παπαναστασίου και στην παραίτησή του από την πρωθυπουργία (4 Φεβρουαρίου 1924), μετά την θεαματική νίκη της 19^{ης} Αυγούστου 1928 τα πράγματα έγιναν πιο συγκεκριμένα και ο ίδιος υπηρέτησε με όλες του τις δυνάμεις το πολίτευμα, κατά το επόμενο χρονικό διάστημα, έχοντας την πρόθεση να βοηθήσει στην παγίωσή του.

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα (Απρίλιος 1927) ο ιδρυτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων εγκαταστάθηκε μόνιμα στα Χανιά και έσπευσε να ανακοινώσει πως είχε επιλέξει την οριστική αποχή του από τα πολιτικά τεκταινόμενα. Η μεταστροφή της απόφασής του αιτιολογήθηκε από τον ίδιο ως αποτέλεσμα της αποτυχίας των κυβερνήσεων συνεργασίας να φέρουν τα επιθυμητά αποτελέσματα, του φόβου του για πιθανή έκρηξη δικτατορίας και του διλήμματος στο οποίο θεώρησε πως βρέθηκε το κόμμα του, εάν θα συνεχίσει να μένει ακέφαλο ή θα διαλυθεί οριστικά⁵⁸.

Ουσιαστικά με την απόφασή που έλαβε τον Μάιο του 1928 για επιστροφή στην ενεργό πολιτική, πραγματοποιήθηκε μία «Δευτέρα Παρουσία» για τον ίδιο, κάτι που επιθυμούσαν με ιδιαίτερη προσμονή και οι οπαδοί του⁵⁹. Βέβαια, η αρχή ήταν δύσκολη καθώς πολιτικοί που, κατά την απουσία του από την ενεργό συμμετοχή στα κοινά, έφεραν στις πλάτες τους τις ευθύνες του χώρου, όπως ο Γεώργιος Καφαντάρης, παραμερίστηκαν ή ακόμη και παραγκωνίστηκαν από τον ίδιο τον αρχηγό τους.

Το γεγονός, όμως, που κινητοποίησε και πάλι τον βενιζελισμό γύρω από τον ηγέτη του, Ελευθέριο Βενιζέλο, ήρθε τον Ιούνιο του 1933 μετά την δολοφονική απόπειρα εις βάρος του. Τότε, οι σημαντικότεροι πολιτικοί του βενιζελικού χώρου είδαν την απόπειρα και σαν «καμπανάκι» για τον κίνδυνο της παλινόρθωσης, για αυτό μετά την νίκη στις επαναληπτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης, ξεκίνησαν ολοένα και περισσότερο να σχεδιάζουν τα πλάνα για την προετοιμασίας νέα κίνησης, όπου αυτή τη φορά η κατάληξη θα ήταν επιτυχημένη. Ο σχεδιασμός πραγματοποιήθηκε ευθύς αμέσως, με αρκετό πυρήνα να είναι αναμεμιγμένος, κάτι που δυσχέρανε τη συνεννόηση των στρατιωτικών ομάδων.

Το Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935 συνδύαζε κατ' ουσίαν τόσο την αμέριστη στήριξη των πολιτικών του χώρου στο πρόσωπο του ηγέτη του, όσο και την προσπάθεια για την επιβίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, μέσα από την επιτυχημένη έκβαση αυτού.

⁵⁸ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 391

⁵⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 102

Ωστόσο αντί να δράσει θετικά, είχε τα αντίθετα αποτελέσματα που έφεραν το χειρότερο δυνατό γεγονός. Η αποτυχία του κινήματος, η εσπευσμένη αποχώρηση του Βενιζέλου, του Πλαστήρα και σημαντικών ακόμη κινηματικών μορφών προς το εξωτερικό, μαζί με τις δικαστικές συνέπειες για τα εναπομείναντα στελέχη και την εκτέλεση δύο γηραιών αξιωματικών, έδωσε το τελειωτικό χτύπημα στην οποιαδήποτε προσπάθεια του βενιζελισμού για την αποφυγή της παλινόρθωσης.

Όταν πια ο Κονδύλης επανέφερε την βασιλευόμενη και έλαβε χώρα το διαβλητό δημοψήφισμα της 3^{ης} Νοεμβρίου 1935, το πολιτειακό επιλύθηκε οριστικά και ο Γεώργιος Β' άρχισε να ετοιμάζεται για την επιστροφή στην Ελλάδα και την δεύτερη ενθρόνισή του.

Το πιο εντυπωσιακό γεγονός που επιδεικνύει το πώς ο Βενιζέλος είχε κατορθώσει να συσπειρώσει ξανά το κόμμα του γύρω από εκείνον απεδείχθη άμεσα, από το γεγονός ότι ευθύς μετά την επαναφορά της Βασιλείας στην Ελλάδα, εκείνος που δεν ζούσε καν στην χώρα, υπαγόρευσε στον διάδοχό του, Θεμιστοκλή Σοφούλη και συλλήβδην στον κομματικό μηχανισμό των Φιλελευθέρων την «δοκιμαστική» αποδοχή του τετελεσμένου γεγονότος, χωρίς να συναντήσει καμία αντίδραση από τους, μέχρι πρότινος, δημοκρατικούς συνοδοιπόρους του⁶⁰.

Γινόταν αντιληπτό ότι ο λόγος του γηραιού πολιτικού ήταν βαρύγδουπος, που μόνον ένας εθνικός ηγέτης μπορούσε να καταφέρει κάτι αντίστοιχο⁶¹. Ήταν φυσικό επακόλουθο της αναγνώρισης του χαρίσματός του ότι συσπείρωνε ακόμη και όσους είχε περιθωριοποιήσει ανά διαστήματα, ενώ έδωσε και την προοπτική στην βενιζελική παράταξη να σταθεί σε σημαντικό βαθμό αξιόμαχη μπροστά στη νέα εκλογική μάχη του Ιανουαρίου 1936, οπότε και το Κόμμα των Φιλελευθέρων επικράτησε του Λαϊκού Κόμματος, χωρίς να καταφέρει να λάβει την απόλυτη πλειοψηφία λόγω του απλού αναλογικού συστήματος.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 111-112

⁶¹ P. Kitromilides, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, p. 1-6

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- [1] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 24.
- [2] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 122-123.
- [3] Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 21-23.
- [4] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 33.
- [5] Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 50-51.
- [6] Μακράκη Λιλή, «Η πορεία προς την αυτονομία» στο: Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Τεύχος Α΄*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 36-41.
- [7] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 38.
- [8] Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 171-175.
- [9] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 41.
- [10] Στο ίδιο, σ. 46.
- [11] Στο ίδιο, σ. 53-54.
- [12] Στο ίδιο, σ. 60.
- [13] Γ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 34.
- [14] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 67-69.
- [15] Στο ίδιο, σ. 71-72.
- [16] Γ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 53.
- [17] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 73-74.
- [18] Γ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2015, σ. 67.

- [19] Στο ίδιο, σ. 82-83.
- [20] Στο ίδιο, σ. 85-86.
- [21] Στο ίδιο, σ. 98-99.
- [22] Στο ίδιο, σ. 111.
- [23] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 101-102.
- [24] Γ. Μαυρογορδάτος, *1915, Ο Εθνικός Διχασμός, Εκδόσεις Πατάκη*, Αθήνα, 2015, σ. 125.
- [25] Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 20.
- [26] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 101-102.
- [27] Στο ίδιο, σ. 112-113.
- [28] Στο ίδιο, σ. 115-116.
- [29] Στο ίδιο, σ. 123-224.
- [30] Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1043.
- [31] Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 26.
- [32] Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1056.
- [33] Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 238-240.
- [34] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 132-133.
- [35] Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 888-890.
- [36] G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1058.
- [37] Σ. Ριζάς, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός*, Ψυχογιός, Αθήνα, 2017, σ. 72
- [38] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 135.
- [39] Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 28.

- [40] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 53.
- [41] Στο ίδιο, σ. 57.
- [42] G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936), Τόμος Β*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1144.
- [43] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 53.
- [44] G. Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936), Τόμος Β*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2008, σ. 1096-1097.
- [45] Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 566-569.
- [46] Στο ίδιο, σ. 570-571.
- [47] Θ. Βερέμης, Ελευθέριος Βενιζέλος. *Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 174.
- [48] Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 3ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 55.
- [49] Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η δολοφονική απόπειρα της Λεωφόρου Κηφισίας» στο: *Θ. Βερέμης και Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Τεύχος Β'*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2019, σ. 160-161.
- [50] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 64-65
- [51] Στο ίδιο, σ. 68-69
- [52] Θ. Βερέμης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2017, σ. 178
- [53] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 70-71
- [54] Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σ. 460
- [55] Ν. Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2017, σ. 1086-1088
- [56] Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2014, σ. 467
- [57] Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 3ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2017, σ. 71-73

[58] Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ. 391

[59] Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σ. 102

[60] *Στο ίδιο*, σ. 111-112

[61] P. Kitromilides, *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008, p. 1-6

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Δαφνής Γ., (1997) *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πόλεμων (1923-1940)*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα,

Gunnar H., (2008) *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα (1821-1936)*, Τόμος Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα,

Κούμας Μ., (2012) *Γεώργιος Καφαντάρης – Πολιτική Βιογραφία*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα,

Βούρος Γ., (2014) *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα

Μαυρογορδάτος Γ., (2015) *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

Πιπινέλης Π., (2017) *Γεώργιος Β' 1890-1947*, Ariston Books, [Α' Έκδοση, Αθήνα 1951]

Μαυρογορδάτος Γ., (2017) *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα

Διαμαντόπουλος Θ., (2017) *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 2ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα

Διαμαντόπουλος Θ., (2017) *10 και μια δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων: 3ο τεύχος*, Επίκεντρο, Αθήνα

Παπαδάκης Ν., (2017) *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Βερέμης Θ., (2017) *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο οραματιστής του εφικτού*, Μεταίχμιο, Αθήνα

Βερέμης Θ. και Νικολακόπουλος Η., (επιμ.) (2019), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Τεύχος Β'*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Βερέμης Θ. και Νικολακόπουλος Η., (επιμ.) (2019), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Τεύχος Β'*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

Ριζάς Σ., (2019) *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός, Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Kitromilides, Paschalis M. *Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008.